

Anthrop.
0. 965

A

TÓTOKLAKTA FELFÖLD POLITIKAI ÉS KULTÚRGEOGRFÁFIÁJA

FÜGGELÉKÜL A KÉRDÉS BIBLIOGRÁFIÁJA

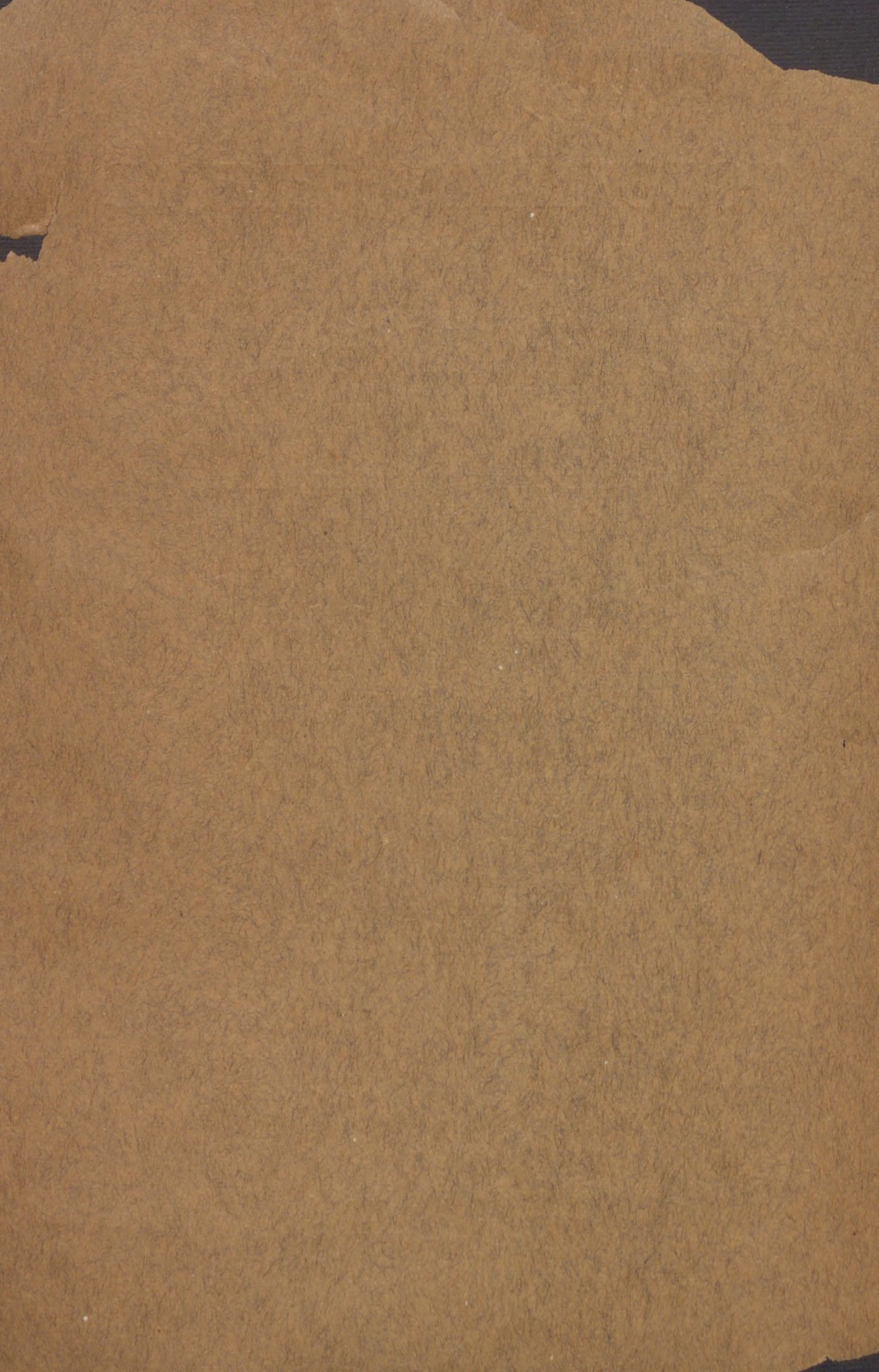
IRTA

PODHRADSZKY GYÖRGY

(A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK PÁLYADIJÁVAL
JUTALMAZOTT TANULMÁNY)

BUDAPEST, 1924

A „STUDIUM“ KIADÁSA, (IV., MÚZEUM-KÖRÚT 21.)

955278

A
TÓTOKLAKTA FELFÖLD
POLITIKAI ÉS
KULTÚRGEOGRFIÁJA

FÜGGELÉKÜL A KÉRDÉS BIBLIOGRÁFIÁJA

IRTA
PODHRADSKY GYÖRGY

(A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI
SZAKOSZTÁLYÁNAK PÁLYADIJÁVAL
JUTALMAZOTT TANULMÁNY)

BUDAPEST, 1924

A STUDIUM KIADÁSA. (IV., MÚZEUM-KÖRÜT 21.)

MTA
KIK

0 00006 15399 1

MAGY-ACADEMIA
KONYV TÁRJA

ELŐSZÓ.

Tanulmányom, amellyel most a nagy nyilvánosság elé lépek, két szempontból tarthat figyelemre számot. Az első maga a tárgykör, a második pedig annak módszertani feldolgozása. Művemben rövid, összefoglaló anthropogeográfiai leírását adom annak területnek, amelyet a tót nép az Északnyugati, Középső- és Északkeleti Kárpátok lejtőin elbirtokolva tart. A magam elé tűzött feladatot egyrészt az idevágó, régi és új irodalom figyelembevételével, másrészt saját kutatásaim és tapasztalataim alapján iparkodtam megoldani. Tanulmányom megírásánál kizárólag geográfiai nézőpontok vezettek s az a törekvés, vajha sikerülne az emberi földrajz hatalmas épületének tető alá hozásához egy — bármily csekély — de új téglával hozzájárulnom.

Ezzel a művecskémmel talán két új dolgot is adok. Az egyik az — s ezzel még tovább megyek, mint Rudnickyj Ukrania politikai geográfiájában, — hogy oly nép lakóhelyét teszem a politikai geográfia szempontjából vizsgálat tárgyává, amely nép sem a múltban, sem a jelenben etnikai politikai függetlenség birtokában nem volt. A másik pedig az, hogy művem a tótoklakta Felföld első módszeres és összefoglaló anthropogeográfiai leírását és vizsgálatát tartalmazza.

Kötelességemnek tartom megemlíteni, már csak hálaból is a kiváló szerzők iránt, hogy művem megírásánál, főleg módszertani szempontból, különösen két munka gyakorolt rám maradandó hatást. Az egyik *Rudnickyj István*: Ukrania politikai geográfiája, a másik *Hettner Alfréd*: *Russland-ja*. Mindakettőt „standard work“-nak tartom és rendkívül sokat tanultam belőlük. Egyébként — mint már említettem is — az idevágó szakirodalmat bőségesen figyelembe vettem s a probléma feltárásánál megbecsülhetetlen szolgálatomra volt az, hogy magam is az általam leírt föld szülőtte vagyok; anyai ágról kimutathatólag is hét, anyai ágról négy évszázad kötelékei fűznek hozzá elválaszthatatlanul ahhoz a röghöz. Ez adta meg az erkölcsi jogalapot a mű megírásához, ez mérte ki egyúttal a kötelességet is . . .

Tanulmányomhoz függelékkep a kérdés bibliográfiáját csatolom. Tizennyolc nyelven (latin, magyar, tót, cseh, luzsikai szorb, lengyel, rutén, orosz, horvát, német, holland, francia, angol, olasz, spanyol, román, török, arabs) írott, idevágó irodalmat állítottam össze, — sajnos anélkül, hogy teljességre tarthatnék számot. Hiányzottak ehhez egyrészt a megfelelő eszközök s azonkívül — a könyvkiadásnak, ma csaknem megoldhatatlan problémája mellett — a további kutatásokat ideiglenesen be is kellett szüntetnem, hogy legalább az eddig összegyűlt anyag megjelenését biztosíthassam. Mégis azt hiszem, hogy így sem végeztem hiábavaló munkát s bibliográfiámat a kérdés tárgyalásánál a cseh vagy tót kutatók fogják a legkevésbé nélkülözhetni.

Bibliográfiámba nemcsak önálló művek, hanem az idevágó cikkek is föl vannak véve. A magyar irodalomból teljesen földolgoztam a Földrajzi Közleményeket, a Föld és Embert, az Ethnographiát és mellékletét, az Értesítőt; a Századokat, sajnos, már csak hézagosan voltam képes. Földolgozandók még a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr évfolyamai is, amelyekben sok oly értékes adalék van, amely a tótság település-történetére vet fényt. Idetartoznak továbbá a Vasárnapi Ujság, Budapesti Szemle, Archeologiai Értesítő, stb. is, amelyekben szórványosan szintén akad még egy-egy cikk vagy adat. Az adatok összevetése is hiányzik még a Stat. könyvtár földrajzi katalógusával. Összegyűjtendők végül az egyes megyék helyi földrajzi tankönyvei is. Ezeket a hiányokat, — bár azok az általam fölgyűjtött anyagnak előreláthatólag már csak igen csekély százalékát fogják alkotni, — amennyiben arra valamelyik tudományos folyóiratunk módot nyújt, pótolni fogom. Kútforrásaim voltak: *Havass* R. Magyar Földrajzi Könyvtára, *Braun* R. Magyarország vidékeinek, stb. földr. leírása, *Szamota* J. Régi utazások Magyarországon, *Győry* T. Magyarország orvosi bibliographiája, stb. Az utóbbi műnek természetesen csak balneologiai részét excerpáltam, ennél azonban észrevettem, hogy Havass idevágó adatait nem mindig dolgozta föl, bár műve hét évvel később látott napvilágot.

Földolgoztam ezenkívül a M. N. Múzeum néprajzi osztályának egész szláv folyóirat-gyűjteményét, *Rizner* bibliográfiáját a Slov. Pohľadyból, *Čeněk Zibrť* Literatura kult. hist. a ethnogr. 1897—98. c. művét, stb. Nem tudtam azonban hozzájutni *Francov* bibliográfiájához, amely a Russk. Fil. Věstnikben (Warszawa, 1900.) jelent meg s amely a rutén-tót határkérdésekre vonatkozólag is 1900-ig bezárólag, több adatot tartalmaz. Ugyancsak nem állott rendelkezésemre két újabb cseh bibliográfia sem, amelyek a legutolsó években jelentek meg. Több francia tanulmány címét pedig a legnagyobb utánjárás mellett sem tudtam megszerezni. Mindezen nehézségeket a mai európai helyzet okozta, amely az eredményes tudományos munkának is egyik legnagyobb kerékkötőjévé vált.

Feltártam őszintén bibliográfiám hiányait már csak azért is, hogy másokat is a kutatásra sarkaljak s hogy rámutassak arra az útra, amelyen haladva e téren is teljes és tökéletes munkát lehet majd tán egyszer végezni. Mindamellettt azonban úgy érzem, hogy a munka oroszlan-részét elvégeztem s a még hiányzó anyag számra és értékre nézve már csak kisebb jelentőségű lesz.

Végül nem mulaszthatom el, hogy őszinte, hálás köszönetet ne mondjak mindazoknak, akik munkám megírásánál, valamint bibliográfiám összeállításánál kezemre jártak; így elsősorban a M. N. Múzeum néprajzi osztálya igazgatóságának és tisztviselői karának, *Ernyey* József úrnak, a M. N. Múzeum igazgatóőrének, Dr. *Bonkáló* Sándor egy. tanár úrnak, aki a rutén és orosz könyvészeti adatok összeállításában volt segítségemre és Dr. *Léhner* J. orvos úrnak, aki a Győry-féle bibliográfiára hívta föl figyelmemet.

Budapest, 1924. március havában.

A szerző.

I.

A tótoklakta Felföld politikai-földrajzi leírása és ismertetése szigorúan tudományos nézőpontokból kiindulva vajmi nehéz és hálátlan feladat. Hiányzik és hiányzott a multban is mindig ehhez a legfőbb attributum: az önálló államiság. Épp ezért tudományos dolgozatban, amely egyáltalában nem lehet tekintettel sem publicisztikai, sem politikai, sem közgazdasági vagy nacionalista érdekekre, hacsak a politikai-földrajzi igazság útjáról letérni nem akar, a Felföldet ebből a szempontból csak két megnyilvánulásában lehet beható vizsgálat tárgyává tenni. Az egyik az etnikai nézőpont (az a terület, amelyet *egy faj* lakik nagy többségben), a másik: e terület, mint egy államnak a része (Felföld, Felvidék).

Az eddigiekből is látható, hogy a tótoklakta terület politikai-földrajzi megítélésében oly speciális esettel állunk szemben, amelyhez hasonlót a Föld területén nagyon keveset találunk. A szakirodalomban sem találjuk a tót földhöz analóg terület feldolgozását, — igaz, hogy a politikai földrajz is csak pár évtizedre tekinthet vissza. Mindamelletteljesen és tökéletesen fölbuvárolható ez a probléma is, mert már Ratzel rámutatott arra, hogy az állam — bár vizsgálata a legfontosabb kérdések egyike a politikai geográfiában — *nem egyedül képviseli az enemű kulatások tárgyát.*

Ahól tehát a talaj és az ember összefüggésére vagyis az államra vonatkoznak az anthropogeográfiai törvények vagy hypothézisek, ott a tót földet csakis, mint a Magyar birodalom tagját vehetjük bonckés alá. A Felvidék a maga egészében önálló államalakulatot vagy olyat, mint Erdély vagy pedig hűbérrendszerű tartományt sohasem alkotott. Ennek nem faji, hanem tisztára geográfiai okai voltak. Ez a föld, ameddig csak történelmi emlékeink visszanyúlnak, abszolút lakatlan sohasem volt, amit az anthropogeográfiai törvények is megerősítenek. A régészek számos kő, réz, bronz, vaskorszakbeli lelőhelyre bukkantak itt.

A rómaiak Pannóniában megelégedtek a Duna vonalával. A Felvidék nyugati felében markomannok és kvádok is tanyáztak

államszervezet nélkül. A Krisztus utáni századokban megkezdődött a szlávok beszivárgása és részint átvonulása (horvátok). Az első államalakulat, melybe a Felvidék egy része (a Vágig, némelyek szerint a Garamig, de ez csak hypothézis) beleesett, a Nagy Morva birodalom volt. Ennek központja a Morva folyó mindkét oldalára esett. Ez az állam azonban geográfiailag *csak államcsirának tekinthető*, mert nem ért rá kibontakozni, kigubózkodni. A Nagy Morva birodalom földrajzilag tapogatózzott ugyan, azaz kereste a területhez a kereteket (határvadászat), mikor pl. a Dunántúlra is átlépett s pár esztendeig talán a Dráváig is ért, azonban nem volt elég faji, tömegereje és ideje hozzá, hogy igazi államot konstruáljon. Ugyanabban az időben a Felvidék középső és keleti részei, bárcsak lazán, lengyel és bolgár fennhatóság alá tartoztak. A magyarok hatalmas lökése kellett hozzá, hogy a Felvidék, sőt az egész tót etnikum mai lakóhelye (tudniillik a Morva jobb partja is), *a maga egészében* egy kéz alá kerüljön és egészen definitive, véglegesen körülbelül Szent István idejében megkezdje létét a szó *politikai-geográfiai értelmében*: nem mint állam, hanem mint *egy államnak* szerves, integráns része. Ha a magyarság száz évet késik, akkor a Nagy Morva birodalom is kibontakozhatott volna politikai-földrajzilag s kitöltve a hézagokat, talán övé lett volna az egész mai Magyar birodalom.

A morvamenti laza államszerkezet azonban nemcsak történelmi és geográfiai, hanem valószínűleg etnikai okokból sem vehető tekintetbe a tótoklakta Felföld politikai-földrajzi tárgyalásánál. Lakói tudniillik nagyobb részét nem a tótok közvetlen ősei voltak. Ezzel szemben viszont igaz, hogy az ottmaradt morva-szlovének összeolvadtak azokkal, a nem sokkal később jött szláv néphullámokkal, amelyekben a tótok közvetlen őseit kell keresnünk. A morva állam uralkodó nyelve a pannon-szláv (délszláv!) volt, amelynek hátrahagyott nyelvemlékeit a földrajzi helynevekben a Kis-Alföldön és az északnyugati tótság területén is fellelhetjük; olyan ez, akárcsak a temető, melynek sírköveiről kell leolvasni a régmúltak igazságait.

A magyar uralom alatt a Felvidéknek önálló államisága szintén nem volt. Ezt, mint már az előbb is rámutattam, kizárólag morfológiai alakulásának és geotektonikai felépítésének következménye, viszont Erdély olykori tartományszerűsége ugyancsak geográfiailag magyarázható meg, bár a lökést itt is *történelmi indítók* (az ifjabb királyság intézménye, török előnyomulás) adták meg.

A Felvidék feltöltött és körülzárt, medenceszerű völgyei nyúj-

tottak ugyan annyi lehetőséget, hogy itt-ott rövid időre hűbér formájú, vagy autonomszerű politikai alakulatok jöjjenek létre (Csák Máté, Abák, a bányavárosok, szepesi városok szövetsége, stb.), de ezek, mint egyéni és alkalmi vállalatok, egy-kettőre összeomlottak, jobb esetben maguktól elsorvadtak. Rikító példája ennek a török hódoltság ideje, mikor a Felvidék úgyszólván az ország legnagyobb tagja volt és politikailag még sem tudott elkülönülni, úgyhogy mikor a török áradat visszavonult, minden zökkenő nélkül kapcsolódott bele a geográfiai egység kereteibe.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a tótok mai hazája mint állam nem szerepelt és geográfiailag nem is szerepelhetett soha a legrégibb időkől kezdve a mai napig (a cseh megszállás alatt is államrész; mint ilyen, az autonómiát ugyan geográfiai, etnikai, gazdasági és — mint a volt Magyar birodalom része — történelmi okokból kifolyólag igényelheti. A Magyar birodalom keretein belül viszont csak az etnikai alap áll fenn, mert egyébként geográfiai, gazdasági és történelmi szempontból előnyösebb volna a tótokra, illetve a Felföldre nézve az el nem határolódás). A tót etnikum területének ez a geográfiai szereplése, illetve helyzete állandó jellegű; ez helyzetének passzív energiája is. A Felföld csak a középső Duna vízrendszerében és a Kárpátok övezte területen létrejött államiságnak lehet egészséges alkotórésze, (függetlenül attól, hogy milyen politikai, népegyediségi alkotmánnyal) bármikor bármilyen népfaj is lakná. A tótoklakta Felföld politikai-földrajzi megvilágítása tehát az állam kérdésével kapcsolatban legnagyobbbrészt, akarva nemakarva, az egész magyar állam egyrészének enemű leírásával identikus.

Egészen más és független már az etnikai oldal. Az etnikum emberföldrajzi problémái, elsősorban a határkérdések már függetlenek az államtól, *mint geográfiai fogalomtól*, bár politikailag, művelődésileg és társadalmilag egy államnak, *jobban mondvá az állam mindenkori vezető rétegének* az államban élő különböző fajokra igen érdekes és erős a befolyása. Ez a vezető-réteg helyenként és időnkint különböző összetételű és jellegű volt. Pl. az Egyesült-Államokban a gazdasági despotizmus (bussines, trösztök), a cári Oroszországban feudális pánrusszizmus, a régi Ausztriában kevésbé jó, Svájcban tökéletesebb federalizmus, Magyarországon 1848-ig a vezető-réteg közt a legtökéletesebb egység és egyenjogúság (*una eademque nobilitas*), 1867-től kezdve a fajhegemóniára, azaz inkább *a legfelsőbb rétegnek egy politikai gondolatban való*

egységesítésére irányuló törekvés jellemezte, bár az utóbbinál megjegyezhetjük, hogy az egyes fajok vezetőférfiai a magyar faj vezetőivel a közös és vezérlő politikai eszmékben önkéntesen és tudatosan is találkoztak.

A tótoklakta Felföld politikai-földrajzi vizsgálata etnikai szempontból tehát részint teljesen, részint részben független az állam intézményétől és a föld felszínének alakulásától. Ez a rész sokkal érdekesebb lesz tehát és sokkal több tanulságot nyújtó, mint az előbbi, ahol nemcsak kizárólag a tótságnak, hanem az állam összes lakosainak faji ereje; tényezőinek, tektonikai szerkezetének és intézményeinek intenzitása, energiája is érvényesült. Ebben a részben foglalkozunk majd a tót etnikum helyzetével, letelepedésével, expanzivitásával vagy passzivitásával, fajerejével és egyéb tulajdonságaival, kultura átvevő és kultura átadó szerepével, belső mozgásaival (forgalom), városi, kulturális és gazdasági helyzetével és életével, valamint térbeli viszonyaival. Mindezt úgy, ahogy azt az emberi földrajz tudománya előírja s ahogy azt a legkiválóbb mesterek (és tanítványaik): Kohl, aki az alapokat fektette le, azután Ratzel Frigyes és Reclus Elisée, ez a két szellemóriás, utánuk pedig a francia Brunhes, Zimmermann, Jourdan, de Martonne, a német Hassert, Hettner, Partsch, Freiherr von Richthofen, Schöne, Sievers, Supan, Vierkanndt, Wagner, Weule, az osztrák Sieger, a bulgár Icsirkoff, a szerb Cvijics, az ukrán Rudnickýj, Magyarországon Hunfalvy, Cholnoky, Bátky, Littke, Czirbusz és még sokan mások hirdették és hirdetik.

Röviden még a terminológiára is ki kell térnünk. Dolgoztomban a Felvidék helyett a továbbiakban azt a szót használom, hogy *tótoklakta Felföld* vagy röviden tót föld, ami körülbelül equivalentense annak az elnevezésnek, hogy *Szlovenszkó* (azzal a különbséggel, hogy én ezalatt csak a magyar-tót nyelvhatártól északra eső területet értem), amelyet a tót vezető rétegek szívesen használnak szűkebb hazájuk megjelölésére. (A „Slovensko“ kifejezést maga a köznép nem használta; Uhorsko, Hornô Uhorsko, Horniaky élt csupán a nép ajkán). Különben újabb keletű kifejezés, történelmi multja nincs, mint pl. az Erdély szónak. Nem geográfiai, hanem etnikai fogalom. Épp azért e politikai geográfiában egyszerűség okából szükségképen ezt a kifejezést is használnom kellett, mert hiszen rámutattam arra, hogy a Felvidéket etnikai oldaláról lehet bővebben és önállóbban megmagyarázni.

Ebből folyik az is, hogy e területnél, *ha mint államrészről*

van szó róla a tárgyalás során, nem a fajtöbbség etnikai határvonalát vesszük tekintetbe. *Felsőmagyarországot* sohasem a magyar-tót nyelvhatár határolta; és ez a fogalom, Felsőmagyarország (Felvidék, Felföld, Oberungarn, Horné Uhorsko, Horniaky) olyan, hogy senkisé tudná pontosan meghatározni vagy megmondani, hol húzzuk meg egyrészt közötte, másrészt a Dunántúl, Nagy Magyar Alföld, Tiszántúl, Erdély között a határvonalat. Mikor azonban etnikailag a tótoklakta Felföldről (Szlovenszkóról) beszélünk a politikai geográfiában, akkor kizárólag a tót (szlovák) nemzet által összefüggően lakott egész terület (természetes dolog tehát, hogy pl. a nagyalföldi, szlavoniai, bán-ság-bácskai szórványok nem) jöhet csak számításba, még pedig a politikai határok figyelembevétele nélkül (morvaországi, alsóausztriai tótság). Röviden, ha azt mondom tót föld (Szlovenszkó), akkor kizárólag a szerves összefüggésben tótoklakta területet érthetem alatta.

II.

A tót föld (Felvidék) az északi féltekén, Európa centrális vidékének közelében, az északnyugati, középső, északkeleti Kárpátok lejtőin (hegyalján és hegyelvén) a legmagasabb gerincektől túnyomólag délre terül el, távol a tengerektől. Nyugati, északi és keleti határa (már tudniillik, ameddig a tót etnikum terjed) egyrészt azonos a Magyar birodalom politikai és (ahol ez megvan) geográfiai határvonalának megfelelő részével; délfelé etnikailag (tót föld) és orográfiai (Felvidék) húzható meg határvonala, de még így sem abszolút tökéletesen. Az Adriai és a Fekete tengereknek a Keleti tengerrel való forgalmában (amelyek a legközelebb esnek hozzá) csak alárendelt szerepe van. Ha kontinensünk gazdasági és kulturális centrumának (Nyugat) látószögéből vizsgáljuk helyzetét, akkor azt kell mondanunk, hogy az anyagi és szellemi javakban többtermelő, teljes kulturás, a vallási, társadalmi és közfelfogás tekintetében meglehetősen egységes és legelőrehaladottabb Nyugatnak *egyik legkeletibb határpillére*, azon a bástyafalon, amelyet a horvátok, magyarok, tótok, lengyelek, a balti népek és finnek alkotnak Európának ugyancsak egységes keleti felével szemben. Ez utóbbi pozíciójában inkább rögzítő, szigetelő szerepe van, mintsem továbbadó (hasonlóan a horvátokhoz); a nyugati teljes kultúra expanzióját a magyarok, rajtuk, *illetőleg a Duna völgyén keresztül* még jobban a németek szolgálták. Ezeket a nemzeteket a Felföld lakói (és a

horvátok) törekvéseikben csak segíthették, mert nem rendelkeztek nagyobb tömeg- és faji erővel és mert a nyugati kultúra ékjének csak az oldalain terültek el.

Európa szellemi szféráját különben Gobineau és Philippon egy félművelt és egy intenzíve művelt körre osztotta s az utóbbiba esnek Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia, déli Svédország és Dánia, Németország, Felső-Olaszország, a volt Ausztria nyugati tartományai és Magyarország nyugati része, még pedig úgy, hogy abba a Felföldnek körülbelül a fele beleesik. A félművelt körbe Európának ez országoktól és vidékektől keletre eső része kerülne. Ez a felosztás, bár egy kicsit geometriai izű s épp ezért nem lehet tökéletes, nagyjában fedi azt, amit az előbbi szakaszban mondtunk.

A Felföld különben, egységesen Magyarországgal, Európa törzsökéhez tartozik s csaknem kizárólag a Duna vízrendszerébe kapcsolódik bele. Ez magában foglalja Bajorországot, az Alpi tartományok jórészét; Morvaországot elkülöníti Csehországtól, Oláhország s a Magyar birodalom majdnem teljesen benne van, Szerbia szintűgy. Azonkívül még Bulgária és Bosznia északi fele, valamint Bukovina tartoznak hozzája. E terület dereka Magyarország, közepe pedig mértanilag a Tiszavidék. E folyamrendszer olyan, mint a Jánuszfő, két arculata van. Az egyik a nyugati, a másik a keleti. Innen van e területek kettős politikai és közgazdasági karaktere. A tótoklakta Felföld e folyamrendszer nyugati felébe esik.

A tót föld *geopolitikai helyzete* — amennyiben ilyenről szó lehet — nem előnyös, mivel a Magyar birodalomé sem az. Még rosszabb lenne ez a helyzet azonban, ha akár Csehországgal maradna unióban, akár Lengyelországgal lépne unióba, mert Lengyelország maga is ütköző állam (Pufferstaat); Csehországgal együtt pedig nem geográfiai fogalom. Mai helyzetében széthuzó, többséget alkotó, más nemzetek társaságában van és főleg csupa ellenséges hatalom veszi körül. *Etnikailag* sincs szerencsés helyzete, ami területének és lakosságának kicsiny voltából következik; kénytelen a magyarságra támaszkodni épp úgy, mint az oláh nemzet is, mert az kevésbé fenyegetheti *népi egyediségét*, mint a nagyobb, rokon szláv nemzetek.

Az a tér, amit a tót nép a magáénak mondhat, nem nagy. Az 50.000 km²-t meg nem haladja. Mégis nagyobb ez a terület, mint pl. a hollandusok, dánok, irek, szlovének, litvánok, albánok, montenegróiak területe. Európában több ország van és volt, amelyek nagyságra nézve kisebbek vagy nem sokkal nagyobbak. Közöttük

van olyan, amelynek lakossága számra nézve sem mulja felül a tót földét és mégis rendkívül fontos szerepet tölt be kulturális és gazdasági tekintetben.

Ez a tér azonban nincsen valami sűrűn benépesítve. A Felföldet körülbelül három millió ember lakja, négyzetkilóméterenként mindössze 47 lélek. Ez Wágnernek, a geográfusok nesztorának népsűrűségi kategóriái szerint mérsékeltben benépesült vidék (négyzetkilóméterenként 10—50-es átlaggal lakott terület), amely fölött még a jól benépesült és sűrűn benépesült kategóriák vannak.

Előnye azonban e területnek, hogy vannak medencéi, vannak körülzárt, feltöltött völgyei, sűrű és kiterjedt erdőségei és hogy általában hegyvidék, így népének kitűnő védelmi és biztosító terepül szolgál. A tér kedvező felszínének köszönheti valószínűleg a tótság, hogy fennmaradhatott, fel nem szivódott, sőt ezer esztendőn keresztül még terjeszkedhetett is.

A tót föld formailag szalagalakú s e szalag nyugatról keletre keskenyedik; hossza 400—420 km. légvonalban, míg legnagyobb szélessége körülbelül 150 km. Alakját tekintve tehát (hosszú, keskeny) nem volna előnyös helyzete, a köralak (pl. az egész Magyar birodalom) jobb; formai hátrányát azonban ellensúlyozza jó tektonikai felépítése.

A természeti felszerelés tekintetében azonban általában gazdagnak mondható. Hegyei közepes magasságúak s így gazdaságilag majdnem a tetőig, gerincekig hasznosíthatók. Kivétel csupán a Magas-Tátra, ez azonban klimatikus gyógyhelyeivel és idegenforgalmával két megyének lett gazdasági eltartója. Hegyláncait még mindig kiterjedt, sűrű és erdészetileg mintaszerűen ápoltt bükk-, tölgy- és fenyőerdők borítják s az erdőhatárokon felül havasi legelők terülnek el, amelyek intenzív szarvasmarha, de főleg juh-tenyésztésre adnak alkalmat. Ásványtermékekben van jóminőségű szene, vasa, reze, sója, aranya, ezüstje, nemes opálja; szene, vasa, ha mennyiségre nem is sok, de annyi van, hogy a vízterő felhasználásával együtt a mainál legalább tizszerte nagyobb ipart tudna ellátni. Ásvány és gyógyvizek tekintetében pedig egyik legdúsabban felszerelt vidéke Európának. Fürdői közt több világhírű is van. Nagyon szép természeti tájai és történelmi városkái vannak, úgyhogy idegenforgalmát a legnagyobb arányúvá lehetne kifejleszteni.

Mezőgazdaságilag azonban már gyöngébben áll. Termőföldje kevés és sok helyütt kavicsos. Hűvös éghajlata miatt a két legfon-

tosabb termésy, a buza és a kukorica folyóvölgyeinek csak déli részében termelhető és ott sem ad kielégítő hozamot, úgyhogy e tekintetben erős bevitelre szorul. Ehhez mérten csodálatosan fejlett malomipara csupán a Nagy Magyar Alföld függvénye s attól elszakítva rövid időn belül el kellene pusztulnia. Bizonyos ipari- és kapásnövények (burgonya, káposzta, cukorrépa, kender, lóhere) azonban igen jól megteremnek rajta.

Folyóvize igen sok van, de hajózható egy sincs közöttük. A Morva hajózható volt alsó folyásában, de azt a törökök a XVII-ik században tönkretették. A Morva és a Vág alsó szakaszát azonban kisebb hajók számára újból hozzáférhetővé lehetne tenni. Ezzel szemben csaknem valamennyin folyik a tutajozás s így mind forgalmi, mind települési és gazdasági tekintetben rendkívül fontos szerepük van. Vízi energiáját általában még alig használták fel, holott a sok, sebesesű hegyi patak elektromos áram fejlesztésére igen alkalmas.

Ennyi természeti kincs és energia birtokában a tót földnek igen szép jövőre lehetne kilátása, mivel azonban nem autarkias, hanem mezőgazdaságilag passzív terület, csak mezőgazdaságilag aktív területre támaszkodhat, úgy azonban, hogy bányászatát, erdészetét, iparát, forgalmát, kereskedelmét és állattenyésztését a legnagyobb mértékben ki kell fejlesztenie. Gazdag, bár némileg egyoldalú természeti fölszereltségből következik, hogy lakossága földművelésből, állattenyésztésből, bányászatból, házi- és kisiparból, nagyiparból (fűrészek, papír, üveg, posztó, gyufa, cellulose, szesz, vasgyárak, stb.), házalásból és szatócskodásból, alkalmi munkákból és forgalomból él; az utóbbi esetekben — néha rajokban — elhagyva szülőföldjét, messze tájakon (Európa, Egyesült-Államok, ritkán Ázsia és Afrika egyes részeiben is) keresi meg kenyerét.

III.

A honfoglaláskor és az utána következő évtizedekben a magyarság — bámulatos politikai és geográfiai éleslátással — már mindenütt a természetes határokig nyomult, ahol tudniillik ezek fennállottak. Gyér lakosságával azonban a geográfiai térségeket kitölteni egyelőre nem bírta s ezért őrségeket rakott az ország fontosabb határpontjaira s gypű-rendszerével védelmezte a megszerzett területet. Ezek a gypűk, ezek az őrségek azonban nem a határgerincen terültek el, hanem jóval azok előtt *fontos elöltrephént*; ezekkel

gondosabban és könnyebben lehetett védelmezni a határhegyláncokat, amelyeknek a magyarok mindkét lejtőjét birtokukba vették. Ilyen őrségek voltak a tótoklakta Felföldön Pozsony megyében Holics és Nagyszombat vidékén, a Morva és Vág folyó mentén több helyen; azután Szepes megyében a Poprád folyó jobbpartján, amely terület kezdetben „szék“-nek, a tatárjárás után a „lándzsások“ kerületének neveztetett. A magyar, mint síksági nép, rendszeren a folyók forrásvidékéig hatolt s így nagyon valószínű, hogy a Kárpátok elejét is a Morva-folyó rendszerével védelmezte.

Nagyon érdekes, hogy a tótság minden időben szintén csak a természetes geográfiai határokig terjeszkedett. Leszámítva a Morva folyón való átömlését, a Kárpátok gerincén túl tót települést már nem találunk, még kevésbé pl. a rutének elterjedésének analóg esetét, akik az északkeleti Kárpátok mindkét lejtőjét s a lejtők völgyeit megszállották. A tót nemzet tehát észak és nyugat felé etnikailag kitöltötte a tót földet a geográfiai határokig, keleten már nem birta, bár értük nagyon érdekes fajharcot folytat a ruténnel; délen pedig a nagyszámú magyarság faji erején török megexpansionizása.

Vegyük most szemügyre a tót föld politikai határvonalát és hasonlítsuk össze azt a természetes határvonalakkal. Dévényből kiindulva a határ a Morva folyó mentén halad, kb. Göding-Szokolczáig. A természetes határvonalnak jobban megfelelne a Kis-Kárpátok hegyvonulata, mert ez szervesen belekapcsolódik a Magyar-Morva határhegységbe, amely már tökéletesebb határvonal. A Kis-Kárpátoktól a Morváig húzódó földrész előterep (ilyen s igen fontos előterep volt Halics is az Árpádok korában) s mint ilyet, a politikai okosság kapcsolta hozzá a Felvidékhez. A Morva folyó különben kapcsoló természetű; a honfoglaló magyarok mindkét partját birtokukba vették és a tót etnikum középső szakaszában ma is elbirtokolva tartja. Innen a politikai és a természetes határ körülbelül az Oszus hegységig kiváló és a Fehér-Árva forrásvidékéig meglehetősen fedi egymást. Árva megye jó része azonban, különösen az u. n. Námesztői fensík megint előterep. Ugyanez a szignaturája Szepes megye egy részének a Szepesi Magurától északra. Innen azonban a Kárpátok hegyvonulata jó természetes határként vonul tovább a tót földön; kelet felé azonban a tót etnikum mindinkább hátrább vonul a politikai határoktól.

A tót földnek ez a határvonala a maga egészében és általában mindenesetre jónak mondható. Igaz, hogy a Magyar birodalom —

mivel a Kárpátok északi, külső hegyöve hosszabb, mint a déli, — a Kárpátok homokkőövéből csak a legutolsó, legszélsőbb hegyláncon tudta végleg a lábát megvetni, amihez a tótság is igazodott, azonban a hegyek még ma is jócskán erdővel vannak borítva, tehát jó elkülönítő és védelmező határok s a középkorban még jobbak voltak. Ebből a szempontból értéküket emeli, hogy északon parallel sorakoznak a hegyláncok, ugyanígy folynak a jelentősebb folyóvizek a maguk felső szakaszában; átjárója, szorosa, hágója az északi Kárpátoknak kevés. Ez a kitünő határ védte meg a tótokat északnyugaton a csehek, északon a lengyelek erősebb, nemzetbeolvasztó inváziójától. A Tátra ilyen szempontból csakugyan rendkívüli szerepet töltött be a tót nemzet életében, amelynek mindig megvívhatatlan bástyája maradt s amelyben a tót romanticizmus oly szívesen látta a nemzet erejének szimbolumát. Viszont az északi Kárpátok forgalmilag rossz határok és éles elválasztó természetük van; a Kárpátokon túl teljesen más a világ, mint a Kárpátokon innen.

Jó határ az északkeleti Kárpátok vonala is, azonban ez már forgalmilag is jobb, mert jóval több az átjárója és folyó völgyei kevesebb kerülővel, irányváltozással jutnak ki a Nagy Magyar Alföldre. Nyugaton a Kis-Kárpátok és a Magyar-Morva határhegység forgalmilag kedvező határok, míg földrajzilag csak másodrendűek; ennek megállapítása a tót etnikum érintkezésének kutatása szempontjából fontos.

A tót földnek délfelé sem természetes, sem politikai határa nincsen, illetőleg sohasem volt, tehát a nyitott déli határ játszotta a tót nemzet életében mindig a legfontosabb szerepet. Éppen ezért a tótságnek minden időben szoros, baráti kapcsolatokat kell keresnie az Alföld lakóival, mert nélkülük geográfiailag egy pillanatra sem állhat meg, ellenük pedig — ha csak öngyilkosságot nem akar elkövetni — nem fordulhat.

A tótság tehát, — amint az eddigi határfejtegetésekből is láthattuk — nyugatról kiindulva egészen Szepes megyéig eléri a politikai határokat, kivéve az árvamegyei és szepesmegyei előterepet, ahol viszont a természetes határokig nyúlik el; Szepes megyéből kiindulva keleti irányban azonban a politikai határ és közéje furódik keskeny, hegyes ékként a ruténség. Ezzel szemben nyugaton nemcsak a természetes, hanem még a politikai határvonalakat is átlépi a Morva folyónál s így megalkotja a tót faj első és igen fontos *etnográfiai félszigetét*. A tótsággal szemben ilyen

félszigetek az árva-szepesmegyei goral lengyelek s keleten a rutének területei.

A tót földön *vallási félszigetül* szolgál az ág. hitv. ev. vallás, mert fő kiterjedési köre Németországban van. De a görög-katolicizmus is annak tekinthető, mert ez elsősorban a rutének és románok igazi vallása a Magyar birodalomban.

A tót föld *kulturális félszigetnek* csak a ruténekkal szemben tekinthető, mert csak azoknak közvetíti bizonyos mértékben a nyugati és közvetve a déli, fejlettebb kulturát. Itt kell még megjegyeznünk, hogy a tót ember a nyugati kulturtípus egyik utolsó reprezentánša a rutének s a távolabbi kelet felé mind gondolkodásában és életfelfogásában, mind kulturájában, mely bizantinizmus nélkül való. A tót és a német pl. *e tekintelben* csaknem közelebb állnak egymáshoz, mint a tót és a rutén, bár mindkettő szláv.

A Felföldből *gazdasági félszigetet* akar alkotni a maga számára Cseh-Morvaország. Ez azonban lehetetlen vállalkozás, mert gazdaságilag nem egészítik ki egymást; gazdasági félszigetté tenni pedig csak heterogén területet lehet.

A tót föld *politikai szomszédsági helyzete* ezer esztendő lefolyása alatt roppant változatos volt és különféleképp befolyásolta határainak intenzitását. Dél felé egy ezredéven keresztül azonban csak a 150 éves török hódoltság alatt jutott némiképp ilyen szerephez; politikailag ez is a megmaradt magyar imperium szomszédsági helyzetét jelentette a török birodalommal szemben. Nyugat, kelet, észak felé azonban — mértékül a határok történetét és fontosságát véve — általánosságban három periódusra osztható szomszédsági helyzete. Egészen aktív, részint aktív és passzív helyzetre. Egészen aktív volt az Árpádok korában, amikor csaknem mindig és mindenütt oly önálló és független államok határolták, amelyekkel szoros politikai viszony nem fűzte össze. Kivétel volt Halics, mely egyideig előterepül szolgált. Részint aktív volt szomszédsági helyzetében az Anjouk és vegyesházbeli királyok korától kezdve egészen 1773-ig, mikor a Magyarországgal szoros viszonyban álló Ausztria Halicsot bekebelezte. Ekkor a tót föld (Felföld) politikai határproblémái egyszerre elveszítették összes jelentőségüket. Addig azonban részint aktív helyzetűnek kell mondanunk, mert hol Lengyelország, hol Ausztria, hol Csehország felé szünt meg a határonál szükséges politikai éberség (esetleg előtörés) kötelessége; a Felfölddel együtt ugyanis Magyarország, — rendesen a Felföld határainak csak egy részén keresztül, — más-más időben, hol ezzel,

hol azzal az állammal lépett szoros szövetségre, vagy unióba. 1773-tól kezdve 1918-ig helyzete ismét passzív, amit nem kell bővebben magyaráznunk. Ami pedig 1918 óta történt, az még történelemmé nem vált, meg nem merevült, ki nem jegecesedett, tehát kellőleg és tudományosan meg nem világítható. Különben is ez a (reméljük átmeneti) helyzet, amelyben a Felföld most sinylődik, a legnagyobb abszurdum és csapás a tótokra nézve geográfiailag és politikailag, mivel e tér, *mint cseh elbirtoklás*, a csehek két engeszeltetetlen ellenfele, a magyar és a lengyel közé szorult.

Nyugati határán, mely mindig egyike volt legfontosabb határainak, Morvaország terület, még pedig hol mint független államalakulat, hol mint Csehországnak, hol pedig mint Ausztriának tartománya. Morvaország politikai konstellációja azonban csak harmadsorban volt fontos mindenkoron emherföldrajzi szempontból a tót földre nézve; fontosabb volt az a körülmény, hogy a tót föld a Kis-Kárpátoktól a Morva folyóig terjedő előterep révén némileg bekapcsolódott a folyó szűkebb vízrendszerébe és így Morvaországba is. Ez a Morva-köz, amely csaknem földszorosnak is tekinthető, átjáró és közvetítő útja volt a forgalomnak, átömlesztője politikai és kulturális törekvéseknek. Mindezek erősebb tovaterjedésének geográfiailag a Kis-Kárpátok állották útját; még fontosabb volt azonban a tót etnikum átömlése a Morva folyó jobbpartjára is, amely védő, gyöngítő és felszívó gátként az idegen és káros etnikai befolyásokat meglassította. A legerősebb faktor pedig a népi, faji és nemzeti öntudat volt, mely a tótság centrumából (a turócmegyei tót vezetőrétegek harca a cseh törekvésekkel szemben 1918-ig!) a legújabb időkig minden más faji hatást elutasított.

Morvaországnak magának azonban politikai aktivitása egy ezredév alatt alig volt; helyzeti energiáját Csehország használta ki. Csehországot a cseh-morva gránithát választja el Morvaországtól s e hátság egyúttal fontos vízválasztó is; azonban alacsonyra kopott, etnikailag nem választó vonal s szembenálló völgyrendszerével előretörő népet nem állít meg. Csehország különben magában véve geográfiailag egyike a legjobban elhatárolt országoknak. Egyébként művelődésileg és forgalmilag nyugat felé dül s kénytelen Németországra támaszkodni, tehát a Duna vízrendszeréhez, a Duna népeihez sok köze nincsen. Azonban a Morva-küszöb felől lévén a legkevésbé elzárva, előretöréseit mindig ebben az irányban indította meg, amiben jelentős szerepet játszott az is, hogy kelet felé kevesebb ellenállást találhatott, mint nyugat felé. Nyugat felé Német-

ország mindig elzárta volna az útját, keleten a Morva-föld sokáig Erisz almája volt, mert geográfiailag közvetítő jelentőségű, három különböző területre támaszkodó helyzete van. A rómaiak is határterületnek (limes Moravicus) használták.

A csehek kardja kicsorbult azonban Dürnkruznál 1276-ban, mikor hódító politikájukat követve a Morva-földre léptek. Morvaországra Bécs és Prága tartott igényt évszázadok folyamán, Magyarország nem — csak jelentéktelen részt tartott meg belőle már ezer esztendővel ezelőtt is gyepeknek, határőrvidéknek, hogy nyugati határait biztosítsa.

A tót föld szempontjából Morvaország problémája így formulázható meg: 1. geográfiai szempontból vagy a csehek szállják meg e területet a Kis-Kárpátokig, 2. etnikai szempontból vagy a tótok veszik birtokukba Morvaország azon területeit is, ahol velük összefüggőleg fajtestvéreik laknak, 3. ez a szempont (mondjuk magyar birodalmi szempont), a status quo ante.

Északi és keleti határán a lengyel és korábban, részint az ukrán szomszédság volt fontos. A tót föld azonban ebben az irányban geográfiailag és kulturailag sokkal jobban el volt bástyázva, mint nyugati oldalán, annak dacára, hogy nyugati oldala alig egy-harmadát teszi és tette ki északi és keleti határvonalának. Az északi és keleti határ magas gerincű hegláncokból áll, roppant erdőségekkel volt borítva és átjárója, hágója kevés. Ezenkívül mindkét oldalán gyér lakosságú s a hegyelveken fakadó folyók a határ mindkét oldalán más és más irányban vájtak maguknak medret. Más világ Galicia és más a Kárpátokkoszorúzta föld. Az északi és keleti határ tehát jobban elválasztott, mint a nyugati. Nyugaton a tót félsziget cseh-morva hatás alá került, északon viszont a két goral félsziget tótosodott.

Mindamellet a északi, északkeleti szomszédság is fontos szerepet játszott a Felföld történetében. A Felföld keleti fele bizonyos rutén (ukrán), még inkább lengyel faji befolyás alá került, amely valószínűleg még az Árpádok idejében volt a legerősebb, aminthogy ezen határrészének intenzitása is akkor volt a legnagyobb. Észak felől különben kifejezetten hódító politikai törekvés sohasem fenyegette a tót földet; sőt megfordítva, a Magyar birodalom a tót földön keresztül expanzív politikát folytatott (Halics, Nagy Lajos lengyel imperiuma) észak felé. Halicsban lengyel, ukrán, magyar érdekek ütköztek össze állandóan és Mária Terézia 1773-ban magyar jogcímen kapcsolja ezt a földet — Ausztriához. A 16 szepesi várost

Zsigmond király elzálogosította a lengyeleknek s ez a kis terület ilyen uton-módon hosszabb időre lengyel igazgatás alá került; ez azonban nem lévén politikai elbirtokolás, a lengyelek sohasem gondoltak arra, hogy határaikat délebbre tolják. A tót föld keleti felében mindenesetre még ma is lengyel kulturális és nyelvi nyomokra bukkanhatunk.

Mindenesetre érdekes körülmény, hogy a tót föld (illetve rajta keresztül a magyar imperium) szomszédsági helyzete nyugati irányban passzív, védekező jellegű volt (nyiltabb határokkal), míg északra aktív és támadó (zárt határokkal). A védekezés és támadás határvonala körülbelül úgy aránylott egymáshoz, mint 1:3-hoz.

IV.

A tót föld *belső tagoltsága* általában elég jónak és kedvezőnek mondható, bár bizonyos tekintetben egyoldalú. Maguk a kárpát-határok sem zárták el úgyszólván oly légmentesen a tót földet forgalmilag és gazdaságilag a környező népektől és országoktól, mint pl. a Pyreneusok Spanyolországot, a Balkán hegység Bulgáriát, vagy a Kaukázus a perzsákat és örményeket. A határmenti hágók, a folyó és tektonikai völgyek, ott, ahol előfordultak, megnyitották a Kárpátok láncát is a forgalom számára. Ez a forgalom azonban nem minden irányban fejlődött ki egyformán; a forgalom nagysága a Felföldnek (resp. egész Magyarországnak) és a szomszédos országoknak gazdasági orientációjától és gazdasági egymásrautaltságától vált függővé.

A tót földnek belső hágója kevesebb van, mint határátkelője. Belső tagoltságát azért még sem mondhatjuk rossznak, mert nagy területen csak mérsékelt magasságú hegláncok borítják, továbbá, mert sok a folyóvölgye. Tagoltságának szignaturája azonban az észak-déli irány; kelet-nyugati irányban belső tagoltsága nem megfelelő. Nevezetes anthropogeográfiai tény az is, hogy hegyrendszere két-három párhuzamos övből áll; külső flyschből és belső vulkánövből, amelyek közé észak-nyugaton egy vegyes kristályos, meg üledékes öv ékelődik. Ez övek közé szorultak a folyóvölgyek, amelyek keleti vagy nyugati irányban indulnak, hogy végül a Duna és Tisza irányában terüljenek széjjel. Hosszanti és keresztvölgyek ezek, melyek a forgalom, település szempontjából rendkívül figyelemreméltók. Sok helyütt annyira kitégultak és kiszélesedtek, hogy sűrűbb emberi letelepülésre váltak alkalmassá, mert módot nyuj-

tottak, — ha csak soványan is az Alföldhöz képest — földművelésre, földgazdálkodásra. A Kárpátok hármashegyvonulatát pedig csaknem mindenütt ilyen széles, kitágított folyóvölgyek kísérik, melyek közül főleg a privigyeit geológiailag medencének is mondhatjuk. Fontos völgyi tágulások a Garam, Vág, Nyitra, Poprád, Dunajec, Hernád, Tarca felső-völgyei, amelyek kisebb településekkel és városkákkal vannak megrakva, mint a kulturális és gazdasági élet fontos fókuszaival. A Turóc folyócskán épült fel úgyszólván egész Turóc-megye. A Poprád a szepesi németiség tömbjének üttőere.

A tót föld nevezetesebb hágói a határokon a Vlára-szoros, mely a morva-tót forgalmat közvetítette, a Jablunka-hágó, a Kisuca és Olsa folyók völgyének kapcsolatával, amely ma a tót föld legfontosabb átjárója, mert a Keleti-tengerre mutat; azután a Szučáhóra-nyereg, az Árva és Dunajec völgyének összekapcsolásával, a Konjecsna-átjáró a Tapoly és a Ropa között, a Dukla-szoros, amely majdnem hegyküszöbnek tekinthető s az Ondava és Wislok völgyeit köti össze, a Lupkovi-hágó a Laborca és a Szan között és végül az Uzsoki-szoros az Ung és Szan folyóvölgyeinek összekapcsolásával. A középkorban a keleti hágók voltak a fontosabbak, újabban azonban a nyugatiak tulszárnyalták forgalomra nézve a keletieket. Katonailag azonban a keleti átjárók voltak aktuálisak egy ezredéven keresztül, egészen napjainkig. A tót föld szorosaira is áll az, amit Czirbusz mondott, hogy anthropogeográfiai értékük nem annyira fizikai körülményeiktől, mint helyüktől és időszerű használhatóságuktól függ és függött mindig.

A tót föld nevezetesebb belső hágói az egymással legtöbbnyire párhuzamosan haladó s így többé-kevésbé zárt folyóvölgyeknek összekötőkapcsai, nélkülük a partikularizmus, a forgalmilag, gazdaságilag és művelődésileg káros eltagolódás, elkülönödés még erősebbé vált volna, mint amilyenné természetszerűleg vált. Sajnos, belső átjárót nem sokat találunk; szerepüket gyakran folyószurdokok töltik be. Ilyen pl. a kralováni sziklaszoros az Árva és Vág folyó összetorkolásánál, amely Árva, Liptó és Turóc megyék érintkezését segíti elő; ilyen a Garam áttörése az Osztrovszki hegység és a Nagy Fátra között Garamberzence tájékán. Az Alacsony Tátrának mindössze egy valamirevaló átjárója van, a Stureci-hágó, amely a felső Garam-völgyet a felső Vág-völgygel hozza kapcsolatba. Keletre nevezetes a Branyiszközi szoros, mely Szepes és Sáros

megyéket köti össze; azután az Eperjes—Tokaji hegyláncon a Dargói hágó.

A tót földnek ez a belső tagolódása, mint már említettük, a település és forgalom szempontjából fontos. Hágók és völgyek kapcsolatánál nevezetes városi településekre bukkanunk; ilyenek pl. Kassa, Besztercebánya, Nyitra. A jórészt körülzárt és feltöltött folyóvölgyek és medencék, valamint a belső hágóknak hiánya és a sok belső vízválasztó elősegítették, hogy a tót nép körülbelül 6—8 fő- és alnyelvjárásra tagolódjék.

A tót föld legfontosabb belső vízválasztója (Duna—Tisza) a Király-hegy. Innen indul ki nyugati irányban a Garam és a Fekete-Vág, keletre és délre a Hernád, a Gölnic és a Sajó. A Fekete- és a Fehér-Vágnak, valamint a Hernádnak és a Poprádnak forrásvidéke, vízválasztója egyúttal a tótság két fő nyelvjárási területének is csaknem hajszálynira pontos elválasztó vonala. Kevésbé fontos vízválasztók a Veporhegység és a Krivángyvetvai hegyhát; épúgy az Eperjes—Tokaji hegyvonulat és a Kis-Kárpátok. A Kárpátok határgerince azonban fontos vízválasztó határ is s ebben a tekintetben csaknem tökéletesnek mondható.

V.

Az *állam* problémájára a bevezetésben már rámutattunk. A Felföldnek külön államszervezete nem volt. Állami és közigazgatási élete ezer esztendőn keresztül egy volt a magyar királyságéval. Ez rendkívül fontos körülmény. A vármegyei rendszer, éppúgy mint a Dunántúl, nagyjában már az első királyok alatt kiépül. A XIII. századig azonban gyérebb lakosságánál és kiterjedt erdőségeinél fogva nem tagolódik föl még mindenütt. Vannak igen nagy kiterjedésű megyék: pl. Zólyom, Turóc, Liptó, Árva egy megyét alkotott. A tatárjárás után azonban megkezdődik a nagyobbarányú bevándorlás és betelepítés s nyomában végleg kialakul a tót föld mai közigazgatási képe is. IV. Béla magyar király uralkodása különben is korszakot alkotó a tót föld történetében. A Felvidék ekkor az egész állam restaurálásának magjává lett vár és bástyásváros-építéssel, valamint a politikai vezetőrétegnek, a kis- és középnemeseknek nagyarányú szaporításával és felrisszítésével, amelyhez a legnagyobb arányokban éppen a tót föld járult.

Allamilag ugyan nem, de közigazgatásilag és kisebb, helyi autonóm szervek kiépítésével idők folyamán a tót föld sok érdekes

intézménnyel gazdagodott. A legfontosabbakat azonban nem az autochton lakosság, hanem a bevándorlottak számára építették ki. Ilyenek voltak a német városi és bányatelepülők kiváltságai elsősorban; erre mutatnak a bányavárosok és a szepesi németek statutumai; a scultetiák, amelyek az erdőirtás szolgálatában állottak, a kamaragrófság intézménye stb. A vallási autonómiát szolgálta később, a XVII. századtól kezdve, az ág. h. ev. egyház felvidéki, három egyházkerülete, mely évszázadokon keresztül a tót nyelvnek, a nemzeti gondolatnak és faji öntudatnak erős mentsvára maradt. A honfoglalás utáni, magyar eredetű határőrszervezetekről, a lándzsás kerületről, amely csak 1803-ban szűnt meg, megemlékeztünk. Ide-sorolandók egyes közjogi méltóságok, ú. m. a szepesi- és pozsonyi grófság, egy esetben a lipői hercegség és egyes főuraknak időnkint keletkezett s rendszeren egy-két ágazattal le is tűnt, nagyobbarányú birtoklásai, amelyekben a hűbérrendszerhez hasonló rendi intézmény csiráit találhatjuk meg. A tót föld állami vagy autonóm elkülönödése azonban ezer esztendőn keresztül egyszer sem történt meg. Sőt éppen a tót föld, a Felvidék volt az, amely gyakran egyedül is a magyar államgondolat képviselője, védelmezője volt; az egész magyar birodalom vallási és állami szabadságának, függetlenségének előharcosa, lakosságában faji és felekezeti különbség nélkül, pl. Bocskay, Bethlen, Thököly és Rákóczi idejében. A magyar államgondolat a német birodalmi államgondolattal szemben (Ausztria, Habsburgok) éppen itten talált mindig menedéket vagy innen indult ki újból hódító útjára. Bizonyos azonban, hogy ebben akkori geográfiai helyzete is elősegítette; délfelől a török imperium határolta.

A *tótoklakta Felföld vallási strukturája* nem egységes. A vallások történelmi fejlődése a következő:

A magyarok bejövetelekor az itt talált szláv lakosságnak még csak keresztyén máza volt, hiszen a Morva folyó szlávjai egy-kettőre felvették a magyarok pogány szokásait. A X—XII. századokban azonban itt is teljesen szilárd a nyugati rítusú keresztyénség. A XV. században a huszitizmus ver többhelyütt tanyát, ott, ahol a menekült cseh husziták megtelepültek; ez azonban nagyrészt katolizálódik s csak itt-ott, lappangva szövődik át a XVI. század lutheranizmusába. Luther tanai egy-kettőre meghódítják csaknem az egész Felvidéket, ezt azonban az ellenreformáció szorítja századokon keresztül, úgyhogy az eredetileg 90%-nyi protestantizmus napjainkra kb. 20%-nyira olvadt le. Keleten az eredetileg orthodox hitű ruténeket a XVII—XVIII. századokban katolizálják (gör. kath.

vallás), akiket ez a vallási unió közelebb sodor a tótokhoz s kb. 15%-ukat másfélévszázad alatt el is tótosítja. Analógia ez az eset a katholizált szerbek (bunyevákok) részleges elmagyárosodásának.

A legutolsó hiteles és megbízható (valamint a tudományos követelményeknek megfelelően földolgozott) adatok szerint (1910) a Magyar birodalomban összesen (kikerekítve a számokat) 1,966.000 szlovák élt, illetve ennyi ember vallotta magát tótnak, akik felekezetiileg így oszlottak meg:

róm. kath.	ág. h. ev.	gör. kath.	ref.	izr.
1,406.000	464.000	79.000	11.000	6000

A három legnagyobb felekezet kikerekített százalék szerint, sorrendben így oszlott meg: 71·5, 24 és 4 százalék.

A tót földön ugyanebben az időben 1,722.000 szlovákot találtak, ezek közt volt:

róm. kath.	ág. h. ev.	gör. kath.	ref.	izr.
1,317.000	312.000	77.000	9.000	5.000
76·5%	18·1%	4·5%	0·5%	0·3%

Minket ebben a tanulmányban csak az utóbbi adatok érdekelnek. Az ág. h. evangélikusok Hont, Nógrád, Zólyom, Turóc, Liptó és Gömör megyékben laknak a legtömegesebben, vagyis a tótság centrumában, ami nagyon érdekes dokumentuma annak, hogy itt voltak legjobban megvédve a nyugatról, (Ausztriából), valamint később a délről jövő ellenreformációval szemben is. Nyugatra Trencsén és Nyitra megyében csökken a számuk, keletre Szepes, Sáros és Zemplén megyékben szintén szórványosabban (Karaffa!) fordulnak elő. A görög katolikusok nyugaton és a centrumban egyáltalában nem szerepelnek; Gömör megye az első állomás kelet felé, ahol vannak már településeik. Ezek azonban kimutathatólag legnagyobbbrészt eredetileg is tótok voltak és nem eltótosodott rutének. A gör. kath. tótok centruma Zemplén és Ung megye, vagyis a tót etnosznak keleti határbástyái; előfordulnak még említésreméltó számban Sáros, Szepes, Abaúj és Gömör vármegyékben. A tót református szigetek központja Ung és Zemplén megye; valamicske van Abaújban is. Valószínű, hogy ezek viszont eltótosodott magyarok, úgyhogy e vallási térképből is nyilvánvaló, hogy a tót etnikum lökő és felszívó ereje keleti irányban igen erős volt és intenzitása a mai napig nem csökkent, főleg a ruténekkal szemben. A zsidóság főleg Nyitra és Trencsén megyékben vallotta magát tótnak, azután még Zemplén megyében.

A róm. katolikus tótok aránylag Pozsony és Bars megyékben a legerősebbek a máshitű tót lakossághoz viszonyítva; excellálnak Trencsén, Nyitra, Árva megyékben nyugaton. A centrumban erősen csökken a számuk, míg keleten (Abaúj, Sáros, Szepes) megint jóval felülhaladják más hiten levő testvéreiket. Kisebbséget képviselnek Nógrádban, Turócbán az evangélikus, Gömörben az evangélikus és görög katolikus, végül Ungban a görög katolikus és református tótokkal szemben. Kevéssel haladják felül a más felekezetűeket Hont, Liptó és Zemplén vármegyékben. A legnagyobb és legsűrűbben lakott vármegyéket lakják s számbeli többségüknek ez képezi alapját.

A tótok nyugatról kelet felé vallásbelileg mindjobban tagolódnak. A tót földön a róm. katolikus tótokat felekezetiileg a magyarok, az árvai gorálok (a szepesiek 1910-ben a tótok közé lettek számítva) s a németek egyrésze; az ág. ev. hitvallásúakat a németek, a görög katolikusokat a rutének erősítik. Mindössze 4000 róm. katolikus (tehát elruténeseedett tót) rutén van tót területen és 148.000 gör. katolikus rutén, akik Sárosban, Zemplénben erős, Szepesben gyöngye kisebbséget alkotnak, míg Ungban övük a többség; e megyének tehát szintén csak tótlakta területeit lehet a tót földhöz számítani. Ung megyében azonban a tót elem a ruténség, itt-ott a magyarság rovására is erősödik. A zsidóság régebben (még 2—3 évtizeddel ezelőtt is) sokkal nagyobb mértékben vallotta magát tótnak, illetve németnek; újabban elmagyarosodott.

A felekezetek közül a nemzet vezetését az evangélikus ragadta magához, amit sűrű iskoláinak, (alig van analfabétájuk), vallása révén németországi kultúrájának és az egy hiten levő, felföldi németséggel való összeházasodásának, összeolvadásának köszönhet. Tiszta faji szempontjait pedig részleges egyházi autonómiája biztosította. Hozzásegítette ehhez centrális elterülése is az idegen hatástól legjobban megóvott, legtisztább faji és nyelvi tót területen.

Egyházpolitikailag a tót nép a Magyar birodalom többi lakóival egyetemben minden időben közösen tagolódtott széjjel püspökségekre, érsekségekre vagy egyházkerületekre.

A tót földön a protestantizmus és a görög katolicizmus *vallási félszigetet* alkot, mert fő kiterjedési körük a Felvidék határain kívül esik. Vallási tekintetben is határzóna a tót föld, mert a nyugati keresztyénség egyik utolsó pillére.

VI.

A *tót etnosz* a legsűrűbben a tót föld nyugati, déli, másodsorban keleti vidékeit lakja; középutt és északon gyérül, vagyis a legzordabb klímájú és legmagasabb hegyekkel borított tájakon. Számra nézve legtöbb szlovák Nyitra megyében lakik; utána Trencsén, Pozsony, Zólyom és Sáros vármegye következik. Relative tiszta tót megyéknek tekinthetők Trencsén, Árva (goral kisebbséggel), Turóc (német kisebbséggel), Liptó, Zólyom és Sáros megye (rutén kisebbséggel); Szepes vármegyét már kevertnek kell mondanunk, mert nem kevesebb, mint öt nemzetiség lakja s mindegyik erősen van képviselve. Magyar és tót megyék: Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád és Gömör. Esztergom és Abauj megyékben csekély kisebbséget alkotnak a tótok. Zemplén magyar-tót-rutén, Ung rutén-magyar-tót megye. Amint látjuk a nemzetiségi eloszlás elég kevert a tót földön, bár bizonyos, hogy Szt. István koronája országában a magyar és horvát nemzet mellett a tót élt a legkompaktabb tömegekben és területen.

A tót etnikum legnyugatibb kiszögelése, etnográfiai félszigete az ú. n. morva-tótság (több mint 300.000 lélek kb. 2918 km² területen), amelyről már megemlékeztünk. Ez Morvaország, Nyitra és Trencsén megyék határán terül el s trapezoid alakú. Alsó határa kb. Jókuttal szemközt van (bár ez alatt pár szórvány Alsó-Ausztriában is akad), onnan északnyugati irányban halad Břeclava (Lundenburg), Lednice mellett, itt északkeletre fordul és Kobylí, Nenkovice, Věteřov, Bohuslavice, Jankovice és Napajedla községek mentén határolódik; keleten Březůvky, Podhradí, Vlachovicéig, illetve kb. a Javorník hegycsúcsig ér. Községeik száma pontosan 281; nagyobb városaik Hodonín, Uh. Ostroh, Uh. Hradiště, Uh. Brod. E terület legnyugatibb pontja kb. 40—60 kilométernyire van légvonalban Brünn és Olmüch városoktól. E félsziget fontos szerepére már rámutattam: Lakosságának nyelvjárása nagyjában egyező a nyugati tót nyelvjárással. A morva-tótok megőrizték anyanyelvüket, bár évszázadok óta cseh iskoláik vannak. Nyelvi és etnográfiai élesen megkülönböztethetők morva-hanák szomszédjaiktól. Etnikai és nyelvi sajátágaik megőrzésében hathatósan támogatta őket keletről fajtestvéreik állandó beszivárgása; a XVII. és XVIII. században tucatjával alapítottak közöttük új községeket trencsén- és nyitramegyei települők. E nélkül valószínűleg elsorvadtak volna.

Népművészetük bámulatosan magas fokon áll. Nemzeti együtt-

érzésükre és öntudatukra jellemző, hogy 1918-ban — intelligenciájukkal az élen — a magyarországi rendszert véve alapul, külön morva-tót megyét követeltek s e megyét az autonóm tót földhöz kívánták kapcsoltatni.

A morva-tótoktól északra lakik a morvaországi valach-törzs, amely minden valószínűség szerint szintén tót eredetű, de nyelvében már nagyon elváltozott. A valachok eredete, származása hiteltérdemlő módon azonban még a mai napig sincsen eldöntve, azért velük e tanulmányban bővebben nem foglalkozhatunk.

Árvamegye északi és északkeleti karéjában viszont a tót elem húzódott vissza egy lengyel törzs, a goralok etnikai félszigete elől, akik itt 59.000 tóttal szemben jelentős, 16.000 főnyi kisebbségben vannak. Lakóhelyük az Osszus, a Babia Gura hg. és a Fekete Árva környéke. Évtizedes megfigyelések alapján (amelyeket e sorok írója a helyszínen ellenőrizhetett) megállapíthatjuk, hogy ez etnográfiai karéjjal szemben a tótság lépésről-lépésre tért veszt, nem beolvadás, hanem meghátrálás útján. Egy emberöltő alatt egy-egy falu gazdát is cserélt; a tót lassan-lassan kiköltözött belőle s helyét nyomban elfoglalta a goral, mint gazdaságilag igénytelenebb s így szívósabb tényező.

A goralok különben itt, éppúgy mint Szepes megyében tót papok vezetése alatt állottak; nyelvük tót hatás folytán némileg módosult. Ők a tótokkal szemben a szegényebb, megvetettebb elem, akik pásztorai, cselédei a tót gazdának; a tóttal vagy kaputos emberről szemben sohasem használja anyanyelvét (resteli l), hanem a finomabb, „úribb“ tót nyelven igyekszik vele beszélni. Ez egyrészt annak is a következménye, hogy lengyel nemzeti öntudata nincsen. Hasonlatos ebben a ruténekhez, akik az érintkező pontokon (sőt ez még a máramarosi havasokon is előfordult!) szintén a szlovák nyelvet használják diplomáciai nyelvül. Mindennek dacára a tótság a goralokkal szemben passzív, míg keleten aktív és előrenyomuló.

Az etnikai problémák és változások a tót földön a legérdekesebbek és legtanulságosabbak Szepes megye területén. Itt ötféle nemzetiség viv egymással fajharcot, úgymint a tótság, a németség, (szepesi cipszerek), magyarság, a rutének és goralok. A goral-lengyelek Szepes megye északi részét birtokolják délre a Magas-Tátraig és a kézsmárki német nyelvszigetig, leszámítva az északkeleti szögletet, amelyet a rutének tartanak megszállva. A tót területtől hatalmas erdőségek és a németség választja el őket, úgyhogy

a tót és goral telepek egymást nem érintik. A goralok a németek rovására terjeszkednek; ma 43 községben, megközelítőleg 24.000-nyi lélekszámban laknak a Magurában s a Dunajec és Poprád felső völgyében.

A rutének három, külön csoportot alkotnak s egy egészen különös települést, Osturnyát. Az egyik összefüggő rutén terület a megye északkeleti szögletét foglalja el, a másik, amely a sáros-megyének nyulványa, a megye keleti határának közepét s Kézsmárkra céloz. Ez a két rutén nyulvány ugyan egy fő sarjadéka, itt azonban goral és német települések szétválasztják őket egymástól. A rutén települések harmadik csoportja Gölnicbányánál terül el; rutén sziget, amely dél felé a gölnicbányai német szigetre támaszkodik. A lengyel-goral települések tömkelegében etnográfiai furcsaság gyanánt szerepel az elszigetelt rutén Osturnya község. A rutének száma körülbelül 20.000 fő s folyóik a Poprád és a Hernád.

A németek két nagyobb csoportban lakják a megyét. A nagyobbik a kézsmárki sziget, a Poprád mentén, amely 29 községből és városkából áll; a kisebbik a gölnicbányai, a megye déli és délkeleti szögletében, amely Abaújba és Gömörbe is bocsátott ki ágakat. A két német sziget között rohan át a tótság árja Sáros megyébe, amely a vele érintkező nemzetiségeket Szepesben szemmel látható eredménnyel ostromolja. A tótság térfoglalásának titka a németiség rovására főleg nagymértékű szaporodásában rejlik; a kihalt német udvarházakba délen tót, északon lengyel gazda kerül. A szepesi németek száma valamivel kevesebb, mint 40.000.

Goral telepek, szórványok vannak még Trencsén megye északi csücskében az Osszus és a Nyugati-Beszkidék között, bár a hivatalos statisztika mindössze 504-et talált még csak 1910-ben; egy bizonyos, hogy a trencsénmegyei goralokat a tótság jócskán beolvastotta. Már erősebbek a sáros- (2225 lélek) és zemplénmegyei (4000 lélek) goral határtelepülések. Czambel Zemplén megyében 4 községet vett összesen goralnak s a zempléni goralok számát 6000-re tartotta.

A szepesi magyarság száma kb. 18.000-re tehető, akik nagyobb részt bevándorlók (iparosok, munkások, lateinerelem), kisebbrészt önként beolvadók (városi intelligencia). Az Árpád-kori magyarság rég eltűnt, fölszívódott.

A szepesmegyei tótok száma 68—70.000, vagyis a megye lakosságának csupán kisebbik felét teszik. Helyzetileg ők képviselik a keleti tót nyelvjárás legnyugatibb nyulványát.

Szepesmegyétől kezdve a politikai határ és a tótság közé furódik a ruténség, amely kelet felé mindinkább vastagodik, elterül, míg nyugatabbra keskeny, szalagformájú lesz. Sarló vagy oltókéspengéjéhez hasonlatos területi elhelyezkedése. A ruténség a tótsággal bámulatossá fajharcot vív, valószínűleg már évszázadok óta, amelynek a ruténség vált lépésről-lépésre áldozatává. Nem hajszálnyira pontos, de megközelítőleg jó szemléltető képet nyújt erről a következő adatok összevetése:

	Gömörben	Abaujban	Sárosban	Zemplénben	Ungban
gör. kath. felekezettű volt:	4410	20.089	52.938	103.118	89.149
ruténnek vallotta magát:	16	375	38.467	38.797	61.272
marad egyéb anyanyelvű gör. kath.:	4394	19.714	14.471	64.321	27.877

ez összesen 130.777 egyéb anyanyelvű gör. katolikust jelent azon a területen, amit többé-kevésbé tót földnek nevezhetünk, Szepes megyét, amelynek viszonyaival már részletesen foglalkoztunk, leszámítva. Ebből a kerekén 131.000 emberből tót anyanyelvűnek kerekén 70.000 vallotta magát. Nyilvánvaló, hogy a fennmaradt 60.000 gör. katolikus legnagyobb része a magyar nemzetiséghez számított (Abauj, Zemplén és Ung déli részein) s így a vallás alapján megállapíthatjuk, hogy a ruténség két fronton is veszített, még pedig erősebben a rokon szláv fajú tótság frontján.

A ruténség valamikor jóval nyugatabbra huzódott el, amint az némileg már a fenti statisztikából is kiviláglik; északon Szepes, sőt délen Gömör megyében, ha kisebb mértékben is, képviselve volt (a gömöri tótok közt nagyon gyakori most is a „rusznyák“ családnév). Évszázadok folyamán minden valószínűség szerint sokat katholizálhattak belőlük (még Mária Terézia unifikációs valláspolitikája előtt) s ez csaknem egyértelmű volt az eltótosítással. Ez a beszivárgó, felső rutén réteg szintén erős befolyással volt a keleti-tót nyelvjárás kialakulására.

Lakóhelyük leért a Hernádig, a Bodrogekig s mint említettük, túlterjedt a Poprád folyón, ahogy az még Fényes Elek munkájából is kiviláglik. A valamikor egybefüggő rutén etnikum roncsai északon és délen, valamint délkeleten könnyen kimutathatók. Csak a legutóbbi hét évtized alatt több, mint száz falut hódított meg a tótság, amelynek kelet felé oly nagy lököereje volt, hogy a rutének kivül még a magyarságot is kiforgatta többhelyütt nemzetiségéből.

Zemplén, Sáros és Szepes megyékben összesen négy *rutén nyelvmedencét* találunk. Az Ondava felső völgyszakaszában kettő fordul elő, egyik a másik felett. Ez a két medence 67 falura terjed

ki. A harmadik medence a Tapoly forrásvidékén van a sárosi Magurában. Ennek nyolc faluja van Sárosban s összefügg a szepesi, poprádvölgyi ruténséggel. A negyedik a gölnicbányai, amelyről Szepes megye leírásánál már megemlékeztünk.

A tótság faji intenzitása még legkeletibb szögletében is oly erős, hogy pl. Ungvárott a környékről besorozott magyar, német, tót és rutén rekruták közös érintkező nyelvül rendszeren a tótot használták.

A tót etnikum összefüggő területének legkeletibb határvonala nagyjában az Ung folyócska mentén húzódik a torkolatig; az Ung folyócskától balra, délkeleti irányban van még *Szerednye*, mint tót település, ugyancsak az ungvári járásban. Azon túl még két települése van Beregmegyében, *Uj-Klenóc* a munkácsi és *Izvorhuta*, a szolyvai járásban, a Latorca mellékvizeinek, a Szolyva mellett felvett két Pinnyének völgyeiben, hét rutén község közepette. Ezt a tót nyelvszigetet, mint állandó települést, a tót etnikum legkeletibb pontjának kell tartanunk, bár van utána még egy állandó, tót munkáskolónia Máramaros megyében, Dolhán.

Az utolsó megyének tehát, amely a tótoklakta Felföldhöz szervesen kapcsolódik, Ung-megyét kell tartanunk; 4 járásából a szobranci csaknem tisztán tót, a nagykaposinak kb. $\frac{1}{3}$ -a, az ungvárinak több mint $\frac{1}{4}$ -e az. A nagybereznai járásban tót telepek (vegyes lakossággal) Nagyberezna, Perecseny és Turjaremete, amelyek közül az első kettő az Ung jobbpartján, Ungvártól északkeletre fekszik.

A tótság délfelé a magyar etnikummal szemben különböző időben, különbözőképen viselkedett. Ezer esztendő alatt (vannak rá nyomok) minden bizonnyal hol lejjebb csuszott, hol feljebb húzódott; pontos népmozgalmi térképeket azonban minden időre összeállítani, fájdalom lehetetlen feladat. Egy bizonyos: a tótság ezer esztendőn keresztül nyert, még pedig sokat nyert. A magyarság a török hódoltság alatt hódított, mikor itt-ott csaknem a bányavárosokig is felynomult a tótság rovására. Ezt azonban a következő századokban csaknem mind elvesztette, amint azt különösen Kőrösi kitűnő tanulmányai bizonyítják. Igaz, hogy ez nem a magyar faj propagatív erejének csökkenését jelentette; a magyar faj lökőereje azonban csaknem mindig északról délre irányult, az Alföld, az Alduna és a Száva irányában. A pozsony- és nyitramegyei árpádkori magyar telepek azonban még jóval korábban eltótosodtak. Erre a tótság aktiv volt és maradt. Bars és Hont megyékben aktiv és passziv

(passzív különösen a XIX. században), Léva környékén semleges. Ugyancsak semleges Nógrád és Gömör megyékben (megszilárdult nyelvhatárok), Gömör megyében a XIX. században itt-ott tért veszített. Aktív volt nagyrészt Abaúj-torna megyében, Zempléntől kezdve viszont végig aktív maradt mind észak, mind délfelé. (*Petrov*, ezidőszerint Prágában élő, szentpétervári egyetemi tanár kutatásai szerint a magyarság 1773 óta a nyelvhatáron 18 községet hódított el és 33-at veszített; ebből egyedül Abaúj megyében 19-et). Ha a mérleget felállítjuk, úgy az egészben véve inkább a tótságra nézve kedvező; a tót faj a tót földről még erős rajokat is képes volt kibocsátani Szent István birodalmának többi részeibe, főleg a Nagy Magyar Alföldre. A tót földön kívül a Magyar birodalomban 1910-ben még egynegyedmillió tótot számláltak össze, ami egy oly nemzetnél, amely mindössze két milliót tesz ki, hatalmas teljesítmény. A legutóbbi időkben pedig az Egyesült-Államokba félmillió tót emigrált ki.

A magyarság mindenesetre jelentős veszteségének egy részét különben a XIX. század folyamán behozta; ez egyenes következménye volt faji megerősödésének, amely az Alföldön ment végbe a törökök kivonulása után. Hozzásegítette ehhez a legtöbb város eredetileg idegenajkú és magas intelligenciájú polgársága is, amely lassankint és önként az államfenntartó elemhez, a magyarsághoz csatlakozott.

Végeredményképen a tótság a goralokkal szemben tért veszített, a ruténekkal szemben tért nyert, a magyarokkal szemben tért nyert és veszített, a közte lévő idegenajkú (főleg német) telepeket évszázadok lassu munkájával jórészt magábaolvasztotta, (ezekről a nyelvszigetekről a következő fejezetekben is beszélünk), azután hatalmas rajokat bocsátott ki magából az Alföldre és az Egyesült-Államokba: faji mérlege tehát erős aktívummal zárul.

VII.

A tótság mai hazájában való letelepülésének története még nincsen eléggé földérítve s e tekintetben több hypothesisre vagyunk utalva. Ezekre rá is mutatunk, de a részleges tárgyalást elhagyjuk. Bonkáló szerint a tótok a Kárpátokon és Morvaországban keresztül vándorolva különböző időkben, kisebb-nagyobb csoportokban szállták meg Szlovenszko északi és északnyugati részét, még pedig már a IV—VII. századok között. Niederle szerint a szlávok bölcsője a Visztula és a Dnyeper forrásai közt erdős vidékeken volt s a tótok

a cseh-morvakkal együtt innen fokról-fokra előrejutva ugyancsak már az első századokban szállották meg a Szudeták és Kárpátok lejtős, halmos területét. Karácsonyi szerint a szlovák tótok csak a XII. századtól kezdve szivárogtak be lassan-lassan mai hazájukba s a Morva és az Odera folyók felső völgyében lakó fehérvorvátok ivadékainak tekinthetők. Czambel szerint a tótok a szlovénekkal alkottak egy testvérnépet a honfoglalás idejében s tőlük a közējük ékelődött magyarság és németség által elszakítva, jórészt mai lakóhelyeikre szorultak, ahol idegen szláv behatások érvén őket, nyelvük csakhamar elváltozott, elkülönült. Nagy Morávia nyelve ez a szlovén-tót lett volna.

Akárhogy is áll a dolog, az bizonyosra vehető, hogy a Felföld középső és keleti részeit szállották meg a tótok legkésőbbben. A Morva és a Vág völgyében a magyarok bejövetele idején lakott morva-szlávok mindenesetre fönmaradtak fajilag; vagy úgy, hogy a szlovákok közvetlen ősei voltak, vagy úgy, hogy a későbbben bevándorolt szlovák törzsekbe beleolvadtak. Ha pedig a tót etnikum véglegesen a Felföldön alakult ki, akkor a kohézióknak mindenesetre nyugaton kellett megtörténnie, mert keleten lengyel és bolgár, nem sokkal később rutén szórványok voltak, amelyek a faj tisztaságát már megmásították. Eleven bizonyítéka ennek a keleti, külön tót nyelvjárás.

A tótoklakta Felföld egyéb nemzetiségeinek letelepülése, mivel későbbi időpontban történt, sokkal könnyebben regisztrálható. A németek első árja II. Géza (XII. század) alatt nyomult végig a tót földön, főleg a Szepességen; a második IV. Béla (XIII. század) idejében, aki velük vettette meg a városi élet alapjait. A német telepések királyi szóra leginkább Thuringiából, Westfáliából, Württembergből, a Rajna mellékéről, Lotharingiából és Szászországból jöttek. Némileg tisztázatlan a turóci és barsi német irtóványtelepülések története (az u. n. krikehájoké); ezekben több kutató még a markomanok utódait keresi. Róbert Károly idejében csak a szepesi szászoknak 24 városuk és 11 falujuk volt. A szepesi németek az ekkor még gyér lakosságú vidékre újabb és újabb rajokat bocsátottak ki; ezek több községet alapítottak Nyitra, Liptó, Gömör, Sáros és Abaúj megyékben, valamint Bars és Zólyom megye egyes helyein. Kassa, Eperjes, Kisszeben és Bártfa szintén német telepítések, éppúgy, mint a középső és déli részek bányavárosai. Ma a németség azonban csupán romhalmaznak tekinthető etnikailag;

nyolc évszázad alatt a tótság kiforgatta nemzetiségéből és magába-olvasztotta.

Az Árpádok idejében, magyar települések is támadtak a tót etnikum mai területén, ezek azonban csakhamar elenyésztek. Magyar határőrtelepek voltak a két geográfiailag, illetve stratégiailag legveszélyeztetettebb ponton: a Szepességben és a Morva mellékén, Pozsony és Nyitra megyékben. Elszórt magyar telepek voltak Trenčsénben, Barsban, Hontban, Nógrádban, Zólyomban, Turócbán, Liptóban, Gömörben és Sárosmegyében; ez utóbbi helyen állítólag több, mint százra rúgott a magyar eredetű községek száma, amelyek közül igen sok Rákócziig megtartotta volna nemzetiségét. Tiszta tót megyékben (pl. Zólyomban) vannak olyan telepek, amelyeknek kizárólag magyar nevét használja ma is a köznép, holott évszázadok óta nincs a környéken magyarnak híre sem hamva.

Besenyő-telepek voltak Liptóban, Barsban és Nyitra megyében, kun-telepek Nógrád és Bars megyében.

A tót földön ma a Kiskárpátok déli része és a Morva között, Nyitra északkeleti és Turóc délkeleti szögletében összefüggő területen, Turóc déli és Bars északi vidékén szintén összefüggőleg, Bars keleti és Abauj északnyugati szögletében (de nem egyben) van még német település. Máshol, — főleg a városokban — csak töredékek maradtak fenn; az alsóbb rétegek a tótságba, a felsőbbek a magyarságba olvadtak bele.

A magyarság, a magyar-tót nyelvhatártól északra, a városokban, vasúti gócpontokon és az ipartelepeken helyezkedett el; a városoknak már a középkorban is jelentős magyar lakosságuk volt. A magyar falu-telepek azonban már a XVIII. századra mind eltűntek, mivel szórványosabbak és gyöngébbek voltak a hasonló német telepeknél.

A tótság, mint a szlávok jórésze, tipikus erdőlakó nép volt s ez magyarázza meg azt is, hogy miért nem telepedett le a sík vidékre. Települései is tehát a Felföld morfológiai viszonyaihoz alkalmazkodtak. Az eredetileg erdőirtó, pásztorkodó nép természetesen csak lassan-lassan, bezárólag egészen a XVIII. századig tért át az egyes telepekről, a csoportos (falu) telepekre. Amint a földművelés tudománya is utat tört közējük, a szántók kimélese okából a hegyek párkányain ütöttek tanyát.

A kezdetleges falu típusát még máig is sokhelyütt megtaláljuk. Ezt a házak szétszórt volta jellemzi; minden gazda a maga földjein ütötte fel sátorfáját. Az ilyen falvak természetesen aztán sok-sok

kilométerre elhúzódnak. E települési módot a közigazgatás, illetve a földesurak beavatkozása szüntette meg, akiknek érdekükben állott (éppúgy, mint a megyei hatóságoknak is), hogy jobbágyaik szorosan, egyhelyütt lakjanak. Ilyen szétszórt falvak még ma is a trencsénmegyei tutajos falvak, a zólyom-megyei irtványosok telepei, északon a goralok falvai, stb.

Eredetre és mai helyzetükre nézve gyakoriak tehát a tót földön az *irtványfalvak*. Forma szerint legrégibb a *telkes-határbeli csoportos település* a gazdasági telkek közepén vagy szélén. Ezt a formát a szlávok az ó-germánoktól vették át. A tót földön ilyenek az ú. n. lehoták, vagy szabad falvak, pl. a Szepességben, Zólyom-megyében stb. Szláv eredetű s a tótoknál igen gyakran föllelhető a *kör- vagy legyező-féle település* a centrum, a mag (templom, kastély, esetleg magaslaton álló, erődítésszerű, régi egyes telep) felé fordított házakkal. A tótok egyik legelterjedtebb faluformája a tiszta formák között még a *soros-településmód szerint épült község* út, folyóvíz mentén. Nem ritkák a *láncfalvak* sem, amelyek utak kereszteződésénél jöttek létre. Vannak *egy-utcás tót falvak* is (pl. Sebes, Sáros-m.).

A tiszta forma azonban ma már aránylag ritkán fordul elő. A mai tót falvak között ezért általában leggyakoribb az a típus, amely a kör- vagy legyező-féle települést a soros, illetőleg lánc-településsel kombinálja. Történelmileg pedig nagyrészt *jobbágyfaluk*, amelyek a falu területén kívül a községi legelőt és a fajzásra való erdőt szorítják határukba. — Tótföldi típus a sok *podhradie* (vár-alja) végezetű település is, hegycsúcson álló váromladékkal s alatta a községgel, (amely néhol kisebb várossá is fejlődött); a másik érdekes vonás ezeknél a településeknél, hogy csaknem kizárólag három határmenti megyében, Trencsénben, Árvában és Szepesben fordulnak elő, mintha valamikor védeimi jellegük lett volna a fontos a Felföld nyugati és északi határain. E kérdés megítélésénél azonban óvatosaknak kell lennünk, mert a történeti időkből tudjuk már, hogy e váraltjai települések ipar és kereskedelmi tömörülések voltak, bizonyos tekintetben talán vásárhelyek is. Kettős természetűek voltak tehát: stratégiaiak és gazdaságiak.

Későbbi alkotásuk s a falu fejlődöttebb típusait tárják elénk a tótföldi *iparosfalvak* (jellegzetesek pl. az árvamegyei kőmives, illetve kályhás, azután gyalocsosfalvak), *búcsújáró és fürdőhelyek*, *fűrész és ipartelepek*, azután a gyakori *majorfaluk*, amelyek felhagyott uradalmi gazdálkodás örökösei.

A tót föld városai eredetre nézve idegenek; nagyrészt német gyarmatosok alkotásai. A földön vannak külön városépítő és külön városlakó népek, nemzetek; van, hogy egy fajban egyesül mind a két tulajdonság. Ha a legutolsó ezer esztendő t vességét alapul, európai modorban városépítő népek csak a románok (olasz, spanyol, francia) és a germánok (német, angol stb.) voltak, de az utóbbiak sorrendben csak a románok után jönnek. Ezek a népek egyúttal városlakó népek is. A szlovák azonban általában nem városépítő, csupán városlakó (ilyenek pl. történelmileg a zsidók is). Ez minden- esetre a magasabb kulturára való vágyakozást jelenti. Nemcsak a geográfiai helyzet az oka például, hogy Budapest lakosságában oly nagy számarányt foglaltak el a tótok, hanem fenti faji sajátosságuk is. A magyarországi oláhok az erdélyi városkákba sem mentek lakni; a tótok viszont a németek és a magyarok mellett legtörszö- kösebb városlakó elemei voltak a Magyar birodalomnak.

A tótoklakta Felföld különben tele van hintve városi telepü- lésekkel. Nagyság tekintetében a kisvárosok tipikus hazája, ami felszínének alakulatából következik. Minden feltöltött folyóvölgy, minden folyókanyarulat, minden bányavidék úgyszólván egy-egy városcentrumot hozott létre. A völgykatlanok csekély kiterjedése s a világforgalom más irányban rohanó útvonalai az okozói, hogy nagyvárosai nincsenek. Kassa és Pozsony két közép nagyságú város, sőt nagyvárossá vannak predesztinálva, azonban már a tót föld határain vannak s tót lakosságuk csekély. Mindkettő német eredetű; az egyiknek ma német, a másiknak magyar faji jellege van. Kassa kétséget kizárólag a Felvidék városa, míg Pozsony helyzetét pon- tosan megállapítani bajos dolog. Pozsony a Kis Alföld, Dunántúl, a a Felvidék, a tót föld (etnikailag), Alsó-Ausztria, Magyarország összeszögellésében fekszik, vagyis geográfiai helyzete elsőrangú, de lehetetlen dolog a fölsorolt területek bármelyikébe beosztani, mert valamennyinek közös települése.

A tót föld városai azonban nagyrészt idegen lakosságuak és még inkább idegen jellegűek, annak dacára, hogy — mint az előbb említettük — a tótság is elég jelentékeny számban lakja őket. Ennek történelmi okai vannak. Eredetre nézve csaknem mind németek (az összes városok alapját a XII—XIV. századokban rakták le) s német lakosságuk a XIX. század második feléig sértetlenül fönmaradt. A török hódoltság alatt magyarok lepték el nagyobb számmal a felvidéki városokat, akiknek számát az utolsó évtizedekben a hiva- talnokok serege, a gyárak és ipartelepek, a német patricius-családok

hozzájuk csatlakozása és az iskolák gyarapították. A német patricius-családok évszázadok folyamán igen jó módba jutottak s föl nem frissülve, elöregedve, kihalóban, beolvadóban voltak. Választaniok kellett a tót és a magyar között. Az utóbbit választották, gazdasági okokból és hogy mereven őrzött kulturfölényüket megtarthassák. Ha a tót szellemi és anyagi művelődés nem maradt volna el egy-két évszázaddal a magyar mögött s ha nem gyakorolt volna oly nagy vonzóerőt a felföldi városokra s bennük a német lakosságra az államhatalom magyar jellege, akkor valószínűleg a tót-ságba olvadtak volna bele s a tót etnikum jórészt birtokába kerítette volna a tótoklakta Felföld városait is.

A tót föld német városi lakossága különben hat-hét évszázadon keresztül csak azért tarthatta fön magát, mert privilégiumai voltak; mert eredetileg minden várost egy tucat német falu is környezett, ahonnan regenerálódhatott egyideig (míg a tótság azokat be nem olvasztotta) s mert a település utáni első évszázadokban még Németországból is kapott újabb rajokat. A XIX. század vége felé azonban már olyan volt, mint a kialvó mécses; hét évszázad alatt, a Szepességet leszámítva, teljesen kiégett. (A Felföld városainak település- és kulturtörténetét különben, tudomásunk szerint Marczali Henrik részletesen is megírta; tanulmánya kéziratban van meg.)

A tótoklakta Felföld kulturállapotának magas fokra való emelésében a leglényegesebb szerepet mindenesetre ez az aránylag igen sűrű városhálózat játszotta. Kissé természetesen fejezzük ki magunkat, mikor a városokról azt mondjuk, hogy kulturailag valósággal *megirányozták* ezt a területet. Vitán felül áll azonban, hogy történelmileg és művelődésileg az egész Magyar birodalom életébe is belekapcsolódtak (Kassa, Lócse, Eperjes, Kézsmárk, Zólyom, Besztercebánya, Zsolna, a trencsén-, árva-, szepes- és sárosmegyei várak és településeik s a déli végvárak és elkerített bástyás városok a török hódoltság idején).

Mint mindenütt, úgy a városok létrejötténél itt is az élelem-szerzés lehetősége, a védelem szempontjai s a geoplasztikai helyzet, vagyis a közlekedés kérdése volt az irányadó. A védelmi jelleg csaknem valamennyi tótföldi városkánknál jól kidomborodik: a vár, a bástyás falak, a magaslaton való építkezés. A városok nagysága elsősorban lerakódó körzetük (Absatzgebiet) nagyságától függ, másod-sorban politikai vonzási körletüktől (politisches Hinterland, Ratzel). Ha egy pillantást vetünk a térképre s visszatekintünk a tótföldi

városok történelmi, politikai multjára, érthetővé válik aránylag kicsiny voltuk. Kicsínységükkel azonban fordított arányban áll kultúrájuk intenzitása. És csakugyan ezek 5—10.000 lakosuk mellett is szervesen kiépült, *igazi városok*, amelyek már külső formában is élesen elkülönülnek a környék falvaitól. A városiaság egyik külső mértéke szerintem a lakosság számának az épületek számával való összevetése; minél magasabb az eredmény, annál városiasabb a település (ez alól természetesen vannak kivételek, amiket itt nincs módunkban bővebben tárgyalni.) Például, ha egy falu 2000 lakosa 400 épületben (földszintes, földmíves kunyhókban) lakik, az egybevetés eredményül 5 lakost ad egy épületre. Viszont egy város 10.000 lakosa 600 épületben (emeletes házak) tömörül például s az eredmény 17. A Magyar birodalomban házanként 8—10 lakosig falusias településekre bukkanunk, azonfelül városiakra. A Magyar birodalom három legvárosiasabb települése a fenti mérték szerint Budapest, Pozsony és Fiume volt, házanként 18—26 lakossal. A tótoklakta Felföld kisvárosainak túlnyomó részére a 12—20-as arányszám esik, vagyis ezek nyugateurópai értelemben vett igazi városok, természetesen belső strukturájuk miatt is (kis- és nagyipar, kereskedelem, intenzív szellemi élet). Városok azért is, mert nagyobb fokban élnek helyzeti, mint helyi energiájukból. (Lásd Kalmár Gusztáv tanulmányát Győr településföldrajzáról, F. K. 1923. 59.) Velük szemben például a magyar és porosz Alföld 30—100.000 lakosú, mezőgazdálkodást űző „városai” mind külsőleg, mind emberföldrajzilag csupán óriásra dagadt falvakká tekinthetők. Igaz, hogy nem népük, hanem főleg geográfiai környezetük teremtette őket olyanokká, amilyenek.

A tót föld aránylag kicsiny területén 1848-ig közigazgatásilag 28 szab. kir. város, egy püspöki város, külön a 16 szepesi város és 196 mezőváros volt. A tótság pedig, bár városai más fajok városai voltak tulajdonképen, mint említettük, kezdettől kezdve nem idegenkedett a betelepüléstől. A legutolsó kimutatás szerinti (1910) arányszámát tekintve pedig kimondhatjuk, hogy mint városlakó közvetlen a magyarság és németség után szerepelt Szent István koronája országaiban. Már az 1382-iki besztercebányai jegyzőkönyvek említést tesznek egy tót háztulajdonosról (*domus Sclavi*) 4—5 magyar és 20—25 német között. A későbbi századokban elkeseredett harcot folytatott a tótföldi városok szász polgársága a benyomuló tótokkal és magyarokkal, főleg az előbbiekkal, akiknek sem betelepülési, sem polgárjogot adni nem akart, míg maga

a nádor vagy az országbíró nem kényszerítette őket erre. A magyar történetírók ezt a problémát meglehetősen föltárták.

A XX. század első évtizedeiben Ujbánya, Szakolca, Rózsahegy, Breznóbánya, Turócszentmárton, Zsolna, Selmecebánya, Nagyszombat, Liptószentmiklós részint már, részint még tót többségű városi települések; a három nemzetiség közül (tót, német, magyar) túlsúlyban vannak Trencsén, Igló, Lőcse és Bártfa városokban; erős, helyel-közzel domináns kisebbséget (10—48%) alkotnak Pozsonyban (15%), Nyitrán, Aranyósmaróton, Körmöcbányán, Losoncban, Zólyomban (42%), Besztercebányán (44%), Kézsmárkon, Poprádon, Gölnicbányán, Eperjesen, Kassán és Ungvárott. Határozottan tót karakterűeknek e városok közül csak Szakolcát, Rózsahegyet, Turócszentmártont és Liptószentmiklóst lehetett nevezni, amelyek a tót szellemi és gazdasági élet gócpontjaivá lettek. A XX. századra tehát a tót városi élet — történelmi és politikai okok folytán — kellőleg még ki nem alakult. *Határmenti* vagy etnikailag már a tót földön kívül eső városok a felsoroltak közül Pozsony, Nyitra, Losonc, Kassa és Ungvár.

A tótföldi városok legnagyobb része sohasem volt falu, hanem már alapítása idején hirtelen városkarakterű településsé fejlődött. Ma általában túlnyomólag ipar- és bányavárosok. Külsőleg rendkívül csinosak, tiszták, a modern technika minden vívmányával felszerelve (villany, gáz, vízvezeték, aszfalt), városi intézményekben gazdagok, (kórház, fürdő, vágóhid, sétaterék, közművelődés.) Kortörténetileg némelyik valóságos múzeum, akár a délnémet városok; a renaissance és a késői gotika nagyszerű köz- és magánépületekkel van bennük képviselve. Egyik specialitásuk az ú. n. lábasházak (Szepesség, Zsolna); a magyar műépítkezés csiráját is találták meg (Besztercebánya). Modernebb városrészeik szintén lépést haladtak a koral.

Geográfiai jellegre és formára nézve vannak közöttük *folyó-, átkelő- és hidvárosok*: Pozsony, Trencsén, Ruttká, Rózsahegy, ezeknek rendszeren a folyó tulsó partján is van egy külső telepük; *torkolati és könyökvárosok* (esetleg szintén tulsóparti településsel): Zólyom, Besztercebánya, Eperjes; *hágóvárosok* (helyzeti szegélyvárosok) azoknak az utaknak csomóján, melyek a hegységbe vezetnek vagy belőle jönnek ki: Pozsony, Nyitra, Csaca, Besztercebánya, Rózsahegy, Bártfa, Kassa; *geológiai törésvonal városok*: Zólyom, Besztercebánya, Rózsahegy, Ungvár; *szegélyzeti vagy peremvárosok* politikai, fizikai, gazdasági, morfológiai vagy etno-

gráfiai szempontból: Pozsony, Szokolca, Nyitra, Eperjes, Kassa, Ungvár, Lőcse, Besztercebánya, Losonc, Aranyosmarót, Korpona (szőlő, kukorica), Zólyom (buza); *a kontinens plasztikájában peremvárosok* a Kárpátok határán fekvő összes települések; *kultur- és vallási-körök peremvárosai*: Bártfa, Eperjes, Kassa, Ungvár; *stratégiai és forgalmi kulcsvárosok*: Pozsony, Zsolna, Ruttka, Léva, Garamberzence, Zólyom, Kassa, Margitfalva (mint falusi település fontos stratégiai pont), Homonna, Ungvár, valamint az összes hágóvárosok.

Az emberi munka és politikai törekvések folyamánaképpen vannak *katona-, iskola- és hivatalnokvárosok*: Pozsony, Kassa, Nyitra, Selmecebánya, Besztercebánya, Eperjes, Ungvár; *kulturális és közigazgatási (politikai) központok*: Pozsony, Kassa, Turócszentmárton, Selmecebánya, Lőcse és az összes megyei székhelyek; *vasúti csomópontok* (forgalmi városok): Pozsony, Zsolna, Ruttka, Zólyom, Losonc, Fülek, Kassa, Ungvár.

VIII.

A *forgalom* kérdése szoros összefüggésben áll az emberi településekkel. Település nélkül nincs forgalom, akármilyen jó geográfiai szituációja is van bizonyos földterületnek. A tótoklakta Felföldön is csak attól az időtől kezdve beszélhetünk nagyobb szabású forgalomról, ahogy az állandó és rendszeres, helyhez kötött megtelepedés (XII. század) kezdetét vette. Van belső és külső forgalom. A tót föld belső forgalma általában igen intenzív; kifelé csak egy irányban az: az Alföld felé. Az önálló Lengyelország azonban a közel jövőben nagyon kifogja fejleszteni északi kapcsolatait is.

A forgalom a sűrű úthálózatra támaszkodik, az utakat meg a települések hozták létre. A tót föld első településeit pedig a bányakincsek előfordulása keltette életre; elsősorban a bányatermékeket kellett tehát a fölvevő piacokra kiszállítani. A tót föld kedvező morfológiai alkata viszont százával nyújtotta a jobbnál-jobb természetes útvonalakat; ezek között legtöbb a délre irányító, kevesebb a transversális és a nyugati, legkevesebb az északi és keleti. Az utak jelentőségét azonban mindig a fölvevő piacok nagysága és iránya szabta meg; így történt, hogy a középkorban éppen a forgalmilag legmostohább oldalon, északon és északkeleten jutottak a legnagyobb jelentőségre az útvonalak.

A tótoklakta Felföld életében még a transito-forgalom játszott

domináns szerepet. Ebben rendkívüli előnyére volt geográfiai helyzete egyrészt a Dunántúl, Alföld és Erdély, másrészt Ukrania, Lengyelország és Szilézia között. Transito- és külsőforgalma ezért mindig ezeknek a területeknek függvénye maradt és még ma is az, míg nyugat felé — dacára az elég kedvező geotektonikai fölépítésnek — gazdasági forgalma a legrégebb időktől a mai napig aránylag csekély maradt.

Mint már említettük, a világforgalom sodrába sajnos sohasem esett s erre kilátása sincs; azonban helyzete e szempontból félreessőknek sem mondható, mert a világforgalom útvonala (Dunavölgy) egy helyütt sűrölja s nyugati része, folyóvölgyeivel, merőlegesen reákapcsolódik. Geográfiai helyzete tehát forgalmi szempontból még mindig jobb, mint például Oroszországé, Lengyelországé, Romániáé, Erdélyé vagy Boszniaé. Napjainkban transito-forgalma ellanyhult, külső forgalma (export) pedig csak egy irányban izmosodott, a Nagy Magyar Alföld, Budapest felé, mert Galiciával nem volt mit cserélnie, Csehországgal pedig gazdaságilag (ipar, érc, fa, fürdő és ásványvizek) jórészt azonos, csak gyengébb kiadásban.

A középkor nagy forgalmi útjai a XX. századra vasutakká merevedtek; délnyugaton ilyen a Duna-vonal, nyugaton sűrölja a Bécs—Varsói út (Morva völgy), keresztülmegy rajta az Északi-tengerhez vezető főútvonal (a Jablunka hágón át), míg a Krakkó—Lemberg—Varsó—Dancig (Keleti-tenger) út, amely a középkorban legfontosabb vonala volt, ma még vasútforgalmilag is elhanyagolt.

Az Anjouk alatt transito és külsőforgalom is állott fönn egyrészt a Felföld, másrészt Krakkó, Lemberg, a Balti-tenger, Boroszló, Brünn, Olmüc, Znaim, Prága, a Hanzavárosok, Köln, Regensburg, Bécs között, a Magyar birodalom egyik főútvonala pedig, az északi, (Pest, Kassa, szepesi városok) rajta ment keresztül. A török hódítás idején pedig a Nagy Magyar Alföld kereskedelme Erdély mellett a Felföldre szorult (Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Lócse, Eperjes, stb.); ha valaki a tót földet és Erdélyt beutazza, a városokban még mindig igen sok magyar nevű (Bornemissza, Szálka, Nagy, Móry, Bárczy, Szabó, Csiky stb.) kereskedő familiára bukkan, amelyek a régi magyar kereskedők leszármazottjai, csakhogy tagjaik ma már nagyrészt nem is tudnak magyarul, felszivta őket a német-szászság, tótság és romátság.

Hogy a tót föld forgalmi jelenkorát megérthessük, meg kell forgalmi multjával ismerkednünk. Erre már általában rámutattunk. A részletekre vonatkozólag pedig két idevágó tanulmányból (Mályusz

és Borcsiczky dolgozatai) vesszük ki csaknem szószertint a minket érdeklő sorokat, amelyek történelmi és földrajzi kutatások alapján meglehetősen hű képét adják a Felföld középkori forgalmának és útviszonyainak. Mályusz dolgozatából a következő sorok tartoznak mireánk:

Nemzetközi fontosságú volt a német kereskedelem lebonyolítása végett részint Nagy Lajos által épített, részint általa jókarba hozott út *Boroszló és Kassa között*, amely Turóc megye északi részén a Vág mellett vonult végig. A két főirány, amely Árvából Nyitra megyébe, illetőleg Trencsénből Barsba és Zólyomba vezetett, ugyancsak itt keresztezte egymást. Északnyugatról, a nagyforgalmú Boroszló—Jablunka—Kassa közötti útról erre is letérnek, ha nem is gyakran a sziléziai kereskedők.

A híres boroszlói út mellett Zsolna ragadta magához a vezető szerepet.

Turóc, Liptó, Árva Lengyelországtól kapta a sót, a bor viszont déli irányból jött.

A rezet főtermelési helyéről, Besztercebányáról Lengyelországba Liptó és Árva megyén át, Velencebe délfelé, Sziléziába pedig Turóc megyén át szállították. A bányászat, aranyosás létet adott a Németpróna körüli német telepeknek.

A lengyel kereskedelem főleg Kassa felé irányult, a sziléziai jobban Turóc felé (a tót föld nyugati felére) s ezért Turóc megyét a két kereskedelmi fókusz: Zsolna és Besztercebánya közül az elsőhöz fűzik érdekszálai, mert mögötte gazdag iparvidék áll.

A turóci fennsíkra a betelepülés délkelet és délnyugat felől történt.

A megyén átvonuló, másik, már korán jelentős út az *Esztergom—Körmöcbánya felől jövő „nagy út”*, amelyen a XIV. századtól kezdve a Zólyom felé gravitáló forgalom is leáramlott.

A harmadik nevezetes út a *Nagyszombatból Rózsahegyen át Kassa, illetőleg Árva megyén keresztül Lengyelország felé vonuló* volt. Ebből a főútból Nyitra megyéből kétfelől ágazott be az út Turócba.

Egy út jelentőségének emelkedését vagy csökkenését különböző történelmi fázisok szerint a következő példában mutatja be a fent megnevezett historikus:

Legyen szabad egy útvonal, a Besztercebánya—Stubnya közötti jelentőségének különböző phasisait megjelölnöm. Amikor Turóc, Liptóval és Árvával együtt még csak Zólyom tartozéka volt, ez a „via magna”-nak nevezett vonal kapcsolta Besztercebányán keresztül Zólyom várához, mert hiszen Körmöcbánya még ekkor jelentéktelen volt. A XV. század elején Körmöcbánya nagy jelentőségre jutva, ebből az útból „falsa via” lett. 1496-ban a Thurzók a rézforgalom lebonyolítása végett Besztercebányáról már új utat kénytelenek vágatni a régi helyén, amelyet az erdő egészen eltüntetett. A következő századokban ismét teljesen jelentéktelen lesz, míg a legújabb időkben, 1913-ban stratégiai úttá nem fejlesztették.

Borcsiczky, mint geográfus, a Felföld XIV. és XV. századbeli útvonalairól a következőket mondja:

A világkereskedelem főiránya kerülte Magyarországot már a XIII. század óta.

A Duna balpartján haladó fővonal a brünn—budai, illetve prága—budai nagy országút, amely Bécs árumegállító jogának kijátszását tette lehetővé s az északnyugati iparúzó országokkal kötötte össze Magyarországot.

Amint a következőkből látni fogjuk, ez a tót földnek igen kis részét kapcsolta magához.

Az út főbb állomásai: Holics—Nagyszombat, Sempte—Érsekújvár—Udvard—Esztergom, ahol átkel a Dunán és Piliscsaba—Vörösvár—Buda. A prágai út Szokolcánál lép magyar területre.

Sziléziába a Sempténél északra forduló út vezetett Vágújhelyen, Trencsénen és Zsolnán keresztül.

Fontosabb ennél a kelet-nyugati irányú tranzverzális nagy út, amely ma is egyike a legnevezetesebb útvonalaknak. Ez a kassa—boroszlói vonal. Minthogy a szépesi városok a XIV—XV. században virágoztak, forgalmát ezek is nagy mértékben növelték. Főbb állomásai: Zsolna—Sztrecsno—Kralován—Rózsahegy—Liptószentmiklós—Liptóújvár—Csorba—Felka—Csütörtökhely—Lőcse. Ebbe az útba torkollik a Selmecebánya—Besztercebánya—Körmöcbánya felől Turócba vezető vonal. Lőcséről Iglón és Korompán át Kassára visz az országút.

A lengyel forgalom legifjabb útjai Krakko és Sandec felől indulnak az országba. Legnevezetesebb a lubló—béla—kés Márki, lubló—eperjesi, zboró—eperjesi és a duklahomonna—sátoraljaújhelyi irány. Fontosnak mondható még a Kassáról kelet felé haladó országút, amely Gálszécset és Nagymihályt érinti, innen Ungvárra és Munkácsra vezet, ahonnan Lemberg felé vitt fontos út. Lemberg ebben a két században fontos kereskedelmi pont, fontos tehát az oda irányuló kereskedelem.

Északnyugat-Magyarország legfőbb útjait már ismertettük, így az ezekből kiágazók rövid tárgyalása következik. A pozsony—nagyszombat—vágújhelyi út csatlakozik a sempti—trencsénihez. A nagy boroszlói úttal kapcsolja össze Nyitrát a Privigyé mellett haladó út, amelyhez a verebély—aranyosmaróti vonal Oszlánál csatlakozik. A sok jelentéktelen úttól eltekintve főlemlítendő az esztergom—garamvölgyi Újbányán át Körmöcig s valószínű a léva—selmeci út is, bár erre nincs közvetlen adatunk. Besztercebányáról délkelet felé a zólyom—losonc—rimaszombati, illetve losonc—füleki utak vezetnek. Az előbbi a Rima és Sajó völgyén Miskolcig hatolt, az utóbbi két részre oszolt, amelyek közül az egyik Szécsény—Balassagyarmat érintése után Nagyorosziba ér s innen Vácra megy, a másik pedig Salgótarjánon át Hatvannál ér véget. Fontos a nagy utak elkerülését elősegítő roznsnyó—szomolnok—gölnicbányai, a roznsnyó—krasznahorkavár-alja—torna—kassai, az igló—szomolnok—jászó—szepsi—gönci útvonal,

amely utóbbi különösen Kassának okozott kárt, mert annak vámjait csökkentette. De még ennél is nevezetesebb a rimaszombat—tornallya—torna—szepesi—kassai vonal, amely Kassát a bányavárosokkal köti össze.

A lengyel kereskedelem kevésbé fontos útjai közül a két árvamegyei említendő meg, amelyek úgy a turóci, mint a lipitói utakkal egyesültek, továbbá az ófalu—béla—készmárki.

Szepes és Sáros kereskedelmét emelik a lőcse—eperjesi, eperjes—margitfalva—gölnicbányai utak is.

Az Alföldet a Felvidékkel számos, többé-kevésbé nevezetes útvonal köti össze a XIV—XV. században.

Eddig szól Borcsiczky, minket érdeklő útvonal-vázlata.

A középkor útjain ma csillogó vasútvonalak szaladnak. A tót föld legfontosabb vasútvonalai a vágvölgyi (Galánta—Zsolna), amely Budapest, Pozsony, Bécs és Berlin forgalmát kapcsolja be; a budapest—salgótarján—zólyom—ruttkai, amely a tót föld centrumának fővonala; a budapest—miskolc—kassai, amely Kelet-Szlovénia felé nyit utat; a transverzális irányú kassa—ruttkai—oderbergi, amely a vágvölgyivel együtt a Jablunkahágóra mutat és a világforgalom centrumába, az Északi tengerre visz. Ugyanez a vonal a Magas-Tátrának is, mint idegenforgalmi gócpontnak vasútja. Másodrangú vonalak a nyitra-, zsitva-, garam-, ipoly-, ondava-, laborc- és üngvölgyi vasutak.

Amint látjuk, a mesterséges utak csaknem mindenütt már a természetkijelölte s a középkorban felhasznált utakat követték. Hátránya azonban a tót földnek, hogy transverzális fővonala csak egy van s így az egyes folyóvölgyek nincsenek egymással összekötve; ennek fölépítését a nehéz felszíni viszonyok akadályozták meg eddig. A Tátrának helyi forgalmát villamos vasutak szolgálják.

Közúti hálózata jól kiépített s országútjai kitűnő karban vannak. Az országutak ugyancsak a természetes utak vágányain maradtak. Legtökéletesebb a nyugati hálózat, amely Pozsonyból kiindulva Lipótvárnál ér a Vág völgyébe, Zsolnánál ágat bocsát a Jablunkahágóra, Ruttkánál belekapcsolódik a Turóc és Nyitra völgyeinek országútjába, Kralovánál az Árva völgyébe szalad s kivisz a határon túlra; Alsókubinnál fölveszi a másik nagy vonalat, a garam-folyóvölgyi országutat, amely Nagysurány—Léva—Besztercebánya—Stureci hágó—Rózsahegyen visz keresztül. Nevezetes az ipolyvölgyi országút, amely azután a Sajó völgyébe visz s összeköti Ipolyság, Balassagyarmat, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó városokat s a gömör—szepesi értelepeket s Rozsnyóról Kassára bocsát ágat.

Kassa főútja azonban a hernádvölgyi országút, amelynek Miskolc, Szikszó, Kassa, Eperjes, Bártfa, Zboró főbb állomásai s amely Lengyelországba visz. A topolyvölgyi országút Sátoraljújhelyből a Dukla hágóra vezet; a laborcvölgyi (Homonna) a vidrányi szoroson, az ungvölgyi (Ungvár) az uzsoki szoroson megy ki. Közút-hálózatából a transverzális vonalak szintén hiányzanak.

A tót földön nyugat felé 4 vasuti és 5 közuti, északnyugaton 1—1 vasuti és közuti, északon 3 vasuti és 7 közuti, északkeleten 2—2 vasuti és közuti vonal szalad át a politikai határokon vagyis összesen 10 vasutvonal és 15 országút; dél felé etnikai határait 16 vasutvonal és 10 országút lépi át. Délen van egy nagy transverzális országút, amely legtöbbszörütt bámulatosan összevág a tótság faji határvonalával. Ennek főbb állomásai Pozsony—Szered—Nyitra—Léva—Ipolyág—Balassagyarmat—Losonc—Rimaszombat—Pelsőc—Rozsnyó—Torna—Kassa—Gálszécs—Szobránc—Ungvár.

A tót föld tehát forgalmilag meglehetősen jó helyzetben van, úthálózata közepesen sűrű s a bel- és külforgalmat teljesen lebonyolíthatja. Északi és északkeleti vasutjait azonban (amelyek ma jórészt vicinálisok) a lengyelek és magyarok közti transito-szállítások miatt előbb-utóbb elsőrangú fővonalakká kell kiépítenie.

IX.

A tótoklakta Felföld gazdasági fejlődése és mai arculata geográfiai helyzetének, természeti fölszereltségének, valamint munkás és mozgékony népe fajsajátosságainak resultánsa. Ezekből következik, hogy gazdasági életének minden időben a kis- és nagyipar, a bányászat, a kiskereskedelem (a középkorban nagykereskedelem is), az állattenyésztés és a földművelés, végül a házalás, fuvarozás, tutajozás voltak szignaturái. A középkorban egyes iparcikkei (ötvöség) világhírré tettek szert. Az Anjouk alatt Kassán, a Szepességen, Zsolnán, később Besztercebányán is igazi nagykereskedői osztály alakult. Ugyancsak évszázadok hosszú során keresztül minden városka (pedig igen sok volt belőlük) kisipari és szatócskodó gócpont volt; a bányatelepek is sokkal jelentősebbek voltak régebben, amelyek közül néhány a legutolsó száz év alatt hanyatlott le csak (pl. Besztercebányának 1850-ben még virágzó bányászata volt és 15.000 lakosa; a bányászat 2—3 évtized alatt jelentéktelenné vált s 1880-ban a városnak már csak 7500 lakosa van).

A bécsi krach (1873), még inkább a gyári üzemek ténfoglalása

óta a kisipar erős hanyatlásnak indult, de az utolsó években modernizálódva a regenerálódás útjára lépett. Virágzó és erős többékevésbébbé a kalapos-, szíjjártó-, esztergályos-, mézeskalácsos-, kályhás- és fazekas-, késes-, rézüstcsináló-, kocsigyártómesterség és a lábbelik (csizma, cipő, botos), ruhaneműek készítése. Ehhez járul még sokhelyütt a háziipar (csipkeverés, kosárfonás, házivászon gyártása, posztószövés stb.)

A gyáripar az utolsó évtizedekben nagyarányú fejlődésnek indult s a Felföld ebben aránylag jóval túlszárnyalta az Alföldet, Erdélyt, Horvátországot és a Délvidéket. A Dunántúl és Budapest mellett a Felföld volt a Magyar birodalom gyáriparának fókuszusa. 1911-ben a pozsonyi iparfelügyelőség kerületében volt 358 (ebből magában Pozsonyban 135), a besztecebányai kerületben 179, az iglóiiban 240, a losonciban 116, a nyitraiban 203, a trencséniben 354, a kassaiban 190, az ipolyságiban 87 gyártelep; összesen 1727 gyárvállalat, (iparcsoportok szerint: vas- és fémipar 72, gép 89, üveg és agyag 181, fa és csont 243, bőr, viaszosvászon 28, fonó- és szövő 57, ruházati 29, papíros 38, élelmezési és malom 698, vegyészeti 72, sokszorosító és műipar 100; a többi különböző vállalatok között oszlott meg), amiből a magyar etnikum területére csak igen kevés jut.* A nyugateurópai vagy csak a szomszédos Ausztria, Csehország iparviszonyaihoz hasonlítva ezt, a szám inkább alacsony, mint magas, azonban a tót föld természeti fölszereltségéhez képest (*mérsékelt* vas- és szénmennyiség) eléggé intenzív, bár a továbbfejlődésnek még tág tere van, különösen, ha megfelelő iparpolitika védelmezhetné erősebb iparterületek konkurenciájától! Ha a tót földet azonban Európa keleti határvonalában hasonlítjuk össze e szempontból, kitűnik, hogy egyedül csak Lengyelország előzi meg, amelynek a volt cári területen (128.000 km²) körülbelül 12.000 gyára van. A Balkántól egészen Finnorszáig minden terület és ország a tótoklakta Felföld mögött marad.

A bányászat valaha virágzóbb volt nemes fémekben (arany, ezüst, réz), mint ma, ezzel szemben a vas és szénbányászat a XIX. században fejlődött ki. Az előbbinek hanyatlása nemcsak a telérek kimerülésében, hanem inkább a földgömb ilyen lelőhelyeinek szaporodásában, illetve föltárásában keresendő (Kalifornia, Dél-afrika). Az egész Magyar birodalom bányatermékeinek körülbelül

* Sajnos, a legutóbbi időkig virágzó gyáripar helyzete ma már nagyon megváltozott, mert a cseh iparpolitika következtében az üzemek nagyrésze vagy megszűnt vagy csak nagyon redukálva dolgozik.

egyharmadát a tót föld szolgáltatta. Aranyat és ezüstöt Kőrmöc- és Selmecbányán, rezet a Szepességben, vasat Gömör és Szepes megyékben, szenet Nógrád és Nyitra megyékben bányásznak. A tót földnek azonban elsőrendű kőszene nincsen s túlnyomó a barnaszén. Tőzegtelepeit Árva és Liptó megyékben csak házilag értékesítik. Sáros megye sójáról híres; a kvarc sűrű előfordulása pedig az üvegyártást tette lehetővé (Zólyom, Gömör, Nógrád, Trencsén), míg a kiváló agyag Hont, Bars, Pozsony, Nógrád, Zólyom, Gömör és Ung megyékben a téglagyártást fejlesztette ki. Bányásznak még kisebb mennyiségben higanyt, cint, ólmot, nikkelt, kobaltot és bizmutot s építőkövet monumentális (pl. szobor) építkezésekhez s előfordul a grafit, gipsz, alabástrom, porcellánföld és a márvány. A tót föld nemesérc és fém tekintetében azonban aránylag mégsem nagy jelentőségű közvetlen szomszédjai, Erdély és Csehország mellett.

A kiskereskedelem (szatócskodás), amely Középeurópa egész határvidékének jellemző vonása, a tót földön mindenkoron élénk volt. Minden kisváros rendszeren egy-egy környék (megye, járás, folyóvölgy) kereskedelmi gócpontja is volt. Az üzleti élet fölvirágzásához a sűrű vásártartás is hozzájárult. Kereskedtek a kisipar cikkeivel és egyideig a bányatermékkel (ezt később nagykereskedők monopolizálták: a Thurzók, Fuggerek stb.), gyümölcs-sel, fával, barommal és részesei voltak az Alföld ló- és borkereskedelmének északnyugat és észak felé. A házaló-kereskedelem pedig mind régebben, mind ma a tót föld egyik világszerte ismert specialitása. A gyógyfű és növény, valamint a rövidáruval házalók (sefranik, olejkár) ugyan még a XIX. században kipusztultak, megmaradtak azonban a kosarasok (Sáros), gyolcsosok (Árva Liptó, Zólyom), a drótosok (Trencsén, Szepes, Zemplén) és üvegesek (az üvegyárakat környező falvakból), akik ugyan *házaló-iparosok* első-sorban; vannak azután porcellán- és játékszerárúsítók, gyümölcs-kereskedők (Korpona és Nyitra megye északkeleti szöglete), zöldségesek (Pozsony megye), végül rongy- és bőr-, kocsikenőcs-, szurok-árúsok (Árva, Liptó), akik kocsival faturól-falura járnak.

Míg a kisipart és kiskereskedelmet nemzetinek lehet mondani, addig a nagyipar (és főleg a nagykereskedelem) igen kis kivétellel nincs tót kezekben és azelőtt sem volt. A nagykereskedelem különben is csekély és nem kontinentális méretű (a középkori fejlettebb volt, amire már rámutattunk); a kiválóbb gyártelepek azonban megrendeléseket még a legtávolibb földrészekből (pl. Ázsia, Ausztrália) is kaptak.

Az állattenyésztésben a juhtenyésztés vezet. Ebben Hont, Nógrád, Trencsén, Nyitra, Zólyom, Gömör, Turóc, Liptó, Szepes és Sáros megyék excellálnak- Világhírű a tót föld juhsajt-termelése (Zólyom, Liptó, Gömör, Szepes, Zemplén, Árva), amit különböző formákban ismer a közönség. A szarvasmarhatenyésztés, a fajtehenészet és a tejjgazdálkodás újabban szintén nagyon előrehaladt, amit a tejszövetkezetek számának feltűnő szaporodása bizonyít. Anthropológiai állattenyésztésében még mindig inkább balkáni és keleti jellegű (juhászat), szemben a nyugattal (Svájc, tehenészet), de már mégis átmeneti természetű. Pozsony, Nyitra, Abaúj, Nógrád és Gömör kitűnő mézet szállít.

Földművelése csak a délibb tájakon vagy délre nyíló völgyekben jelentékenyebb. A lakosság zömének azért ez a fő- és alapfoglalkozása; létalapja: a kis darab föld, amelyhez rendkívül szívósan ragaszkodik. Búza: Árva, Liptó, Turóc, Zólyom és Szepes megyék kivételével elég jól fizet; a rozs, árpa, a zab azonban mindenütt jól megterem. Legtöbbet termelnek árpából, azután jön a búza, rozs és a zab; burgonyát igen sokat, tengerit elenyészően keveset, Árva, Liptó, Turóc, Zólyom és Szepes megyékben semmit. Kenyérmag szükségletét azonban beltermelése távolról sem fedezi, a hiányt az Alföld pótolta mindig. Mezőgazdasági kulturája általában közepesen intenzívnek mondható.

Erdeinek kiterjedése körülbelül 1,000.000 hektár. Dominál bennük a fenyő (Árva, Liptó, Turóc, Zólyom, Szepes); a bükk (Bars, Hont, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Gömör, Sáros, Zemplén, Ung); a tölgy (Bars, Nógrád, Abaúj, Gömör). Az erdőségek számtalan embernek nyújtanak kenyeret.

Rétje elegendő van, legelője kevesebb. A gyümölcsstermesztés is meglehetősen kiterjedt; a domináns gyümölcsök a szilva, alma és a körte, délen van szőlő, dió és cseresznye is; erdei gyümölcs (málna, áfonya, eper), igen nagy bőségben van. A gyümölcsöt aszadják, iznek és pálinkának (a fenyőborókát is) dolgozzák fel.

Végül fontosabb fürdőtelepeit, gyógy- és ásványvizeit soroljuk fel, amelyek némelyike világhírré tett szert s amelyek révén a tót föld e tekintetben a Föld egyik legdúsabban fölszerelt vidéke, úgyhogy csak Csehország versenyezhet vele. Klimatikus gyógyhelyek a tátrai fürdők (Ó- és Újtátrafüred, Thurzófüred, Iglófüred, Tátravirág völgy, Matlárháza, Lucsivna); tüdő-, gyomor-, bél- és idegbajokra Koritnyica, Fenyőháza (Liptó megye), Rajec (Trencsén megye), Bártfa (Sáros megye), Borosznó (a tót Karlsbad, Zólyom

mege); csúz és köszvényre Stubnyafürdő (Turóc megye), Rajec, Trencsénteplic (kénes), Pöstyén (60°-ú víz, Nyitra megye); vérszegénység ellen és női bajokra Rajec, Bártfa, Szliács (vasasfürdő, Zólyom megye), Vihnye (Bars megye); görvélykór ellen, bőrbaj és luesre Polhora (jódsavas fürdő, Árva megye), Trencsénteplic, Pöstyén, Bártfa. Kisebb-nagyobb fürdőhelye és gyógyforrása több százra rug; ezek felsorolása nem tartozik e munka keretébe. A lakosság egyrészének biztos kenyeret nyujtanak. Közismert ásványvizei a szklenói, vihnyei (Bars), szántói (Hont), polhorai (Árva), gánóci, szlatvini, baldóci (Szepes), styavníki, szalvátor, szulíni (Sáros), csizi (Gömör), szobranci (Ung) és sok más gyógyvíz, amelyeket az orvosok különböző bajoknál sikerrel használnak.

X.

A tót föld kulturvilágát már eddig is több oldalról volt alkalmunk szemlélni, most vegyük azt szemügyre, hogy milyen tényezők eredménye ma. Egy nemzet, nép, faj, ország vagy kontinens kulturvilága a jelenkorban mindig évszázados vagy évezredes fejlődésnek, továbbá külső befolyásoknak, nagy szellemi átalakulásoknak és forradalmaknak, az utánzásnak, a lakóhely sajátosságainak és viszonyainak és számtalan kisebb-nagyobb tényezőnek az eredménye, természetesen mindig az illető nép, nemzet fajsajátosságain átgyurva, ahhoz hozzáhasonulva. A tót nép fajsajátosságait valamivel később ecseteljük, most azt a legfontosabb momentumot tesszük vizsgálat tárgyává, hogy a tót föld, respektive a Felvidék hol és kiktől tanult, kiket utánzott, mely fajoktól vett át — vagyis mi alakította ki mai kulturkincstárát. E célból a *kül- és belföldi kulturák útjait* kell tanulmány tárgyává tennünk. Ezeknél megint a geográfiai causalitás lesz fontos vagyis a tér, a helyzet és a határok és fontos a világtörténelem menete.

A tótság maga a legrégebbi időkben pásztorkodó, erdőirtó nép volt. A kulturélet második fokát, a földművelő gazdálkodást, valószínűleg az ó-germánok utján érte el, mipt általában az összes szlávok (Niederle). Azonban már mai hazájában még hosszú évszázadokon keresztül is domináló foglalkozása az állattenyésztés maradt. Különböző foglalkozási ágak közötti megoszlása tekintetében nagyok az átmenetek. A bányászatot és ipart lassan-lassan a bevándorló németek (XII—XIV. század) utján sajátította el; a magyarság a fejlett államszervezet és rendszer előnyeivel ismertette meg,

amíhez a szlávoknak általában kevés érzékük van. Az első kultur-befolyások között van tehát a magyaroké (déli, nyitott határok) és a német telepeseké (nyugati bevándorlók). A tót etnikum csekély kiterjedésénél fogva az egyes kulturhullámok minden vonalon s intensive nyomultak előre. Ugyszólván egyszerre kerítették birto-kukba az egész Felvidéket, főleg a nyitott völgyeken keresztül délről, míg nyugatról a harántvölgyek hosszú sorozata csak lépésről-lépésre engedte meg a tovajutást. Kontinentális helyzete és térvizonyai miatt a tót föld általában mindig lépést is tartott a közép- és nyugateurópai kulturával, míg Oroszország például a maga vég-telen kiterjedésében évszázadok alatt tudott csak egy gondolattal előbbre jutni.

Az Anjouk alatt nyilvánult meg a lengyel kultura befolyása (észak). Ez a dolog természeténél fogva főleg a keleti részeken volt erős, ahol még a nép nyelvében is nyomot hagyott. A lengyel hatásoknak fontos jellege az, hogy azokat a tótság jóval délebbre is; a magyarsághoz közvetítette. A lengyelek társadalmi berendezkedést, szokásokat, viseletet exportáltak. Behatolási kapukként a Szepesség és az északkeleti átjárók szerepeltek.

Nyugatról Zsigmond alatt kapja a tót föld az első jelenté-kenyebb kulturlökést. Ez főleg szellemi, illetve vallási természetű volt. A huszitizmus volt ez, amely azután egészen Mátyás királyig éreztette befolyását. A huszitákkal együtt sok iparos (és kereskedő is) jött be, pl. a habánusok, akik a nyugati megyékben bizonyos iparágakkal ismertették meg az ottani lakosságot. Ez a befolyás azonban a centrumra és a keletre nem terjedt ki; nagy jelentőségű pedig azért nem volt, mert ekkor már a Felvidéken virágzó városi élet volt, amely a környező lakosságot kulturájában megfelelő módon emelte. Az ebből a korból visszamaradt jegyzőkönyvek már igen sok tót iparost sorolnak fel. Fontosabb volt a huszitizmus azért, mert a közelgő reformációnak készítette elő a talajt.

Páratlan gyorsasággal tört elő a reformáció már 1520—1530 között. Ennek bevonulási iránya: Németország—Szepesség — a bányavárosok. A reformáció tehát elsősorban a felföldi németség sorai-ban nyert újabb hiveket. A felföldi németség azonban a felföldi tótsággal szerves egységet alkotott, mert bár a reformáció első terjesztői a németországi egyetemeken tanuló városi szász polgár-családok fiai voltak, a reformáció, — csaknem kizárólag Luther tanai — egyszerre és egyidőben ejtette hatalmába a tótságot is. Ez azonban önmagában aligha állhatott volna fönnsoká, ha délről nem

támasztja alá a magyar faj erős protestantizmusa; nyugaton a cseheknél, északon a lengyeleknél az új vallást csakhamar kiirtották.

Meg kell állapítanunk, hogy a protestantizmus bevonulása a legfontosabb kulturjelenség volt ezer esztendő keretén belül a tótság történetében. Ez szórta tele a tót földet a nép- és középiskolák százaival; ez nyitotta meg az útját, hacsak közvetve és már jóval később is, a tót nyelv művelésének. Azonban az evangélikus tótok a husziták nyelvét használták egyházi nyelvül; először mert az készen állott számukra, másodsor, mert az első papok között vezető- és irányító szerepet cseh huszita papok játszottak (Tranovský). A reformáció azonban másképp is hasznára vált a tót kulturának. A katolikus egyház, hogy visszanyerje elvesztett pozícióit, ugyancsak iskolákat, klastromokat állított föl s a nép nyelvét kezdte kultiválni, aminthogy később is katolikus lelkészek voltak az elsők, akik a tót irodalmi nyelv alapjait lerakták. A reformáció tehát közvetve is nagyban hozzájárult a tót nemzet öntudatra ébresztéséhez s oly széles, oly erős népkulturát teremtett, hogy az mélységre és intenzitásra nézve vetekedett és vetekedik a mai napig Nyugat-Európa bármely népkulturájával. A Magyar birodalomban 1910-ben a német iskolakötelesek 92%-a, a tótok 84·1%, a magyarok 84%-a látogatta tényleg a népiskolákat; a németek 70·4, a magyarok 67·0, a tótok 58·0 százaléka tudott írni-olvasni; a többi nemzeti kisebbség jóval hátrább maradt. A legújabb időben a kedvező eredményt főleg annak lehet köszönni, hogy a magyar kormány nagy súlyt helyezett a Felföld iskoláztatására.

Nyugatról tört elő a XIX. században a csehofil irányzat is; már nem közvetlenül, mint a huszizmus, hanem közvetítés útján. A Csehországban és Morvaországban tanuló tót diákok, akiket a csehek csalogattak ki oda nagy anyagi támogatás kilátásbahelyezésével, mint a cseh céltudatos ránevelésnek áldozatai és katonái, a cseh kulturának, művészetnek, nyelvnek lettek propagálói, sőt politikailag a cseh-tót egység megteremtésén fáradoztak. Ez a politikai és kulturális irányhullám azonban szintén csak nyugaton (Szokolcán, Nyitra megye) tudott gyökeret verni; a centrum (Turócszentmárton) roppant erős és szívós harcba bocsátkozott vele mindjárt, a kelet pedig tudomást sem vett róla. Geográfiai és faji okokból tehát ez az eszme 1918-ig terjeszkedni nem is volt képes, bár rendkívül nagy anyagi és erkölcsi támogatásban részesült.

A legfontosabb szerepet azonban a tótság kulturútjaiban a teljesen nyitott déli határok s fajilag a magyar nemzet játszották.

A tót föld délről a közigazgatási és államrendszert, majd a virágzó reneszánsz kulturát, a latin műveltséget, a köznemesi és rendi alkotmányt, az újkorban a közép- és nyugateurópai kultúra csiráit, a jobbágyfelszabadítást (vagyis a rendi alkotmány eltörlését), a polgárosultságot kapta; ugyancsak a dél befolyásának köszönhető minden időben ipara és kereskedelme fölvirágoztatását, valamint az ipari és bányászati jellegű telepítéseket. A legszenzációsabb és legérdekesebb ezek között mindenesetre az, hogy a nyugat-európai kultúra nem a nyugat, hanem a dél közvetítésével került hozzája, leszámítva a reformáció első csiráit, amelyek északon hatoltak be hozzá. A tót földre nyugatról csak cseh nacionalista törekvések és kulturhullámok törekedtek behatolni aránylag kevés eredménnyel. Délről a már ecsetelteken kívül még a társadalmi berendezkedést és szokásokat, viseletet, életfelfogást és gondolkozásmódot is átvette, úgyhogy sok tekintetben hozzá hasonult a magyar fajhoz. Ebben nagy része volt természetesen a nyílt határokon kívül az ezeresztendősi állami együttélésnek is.

Kisebb jelentőségű kulturút volt a már említett szepesi—hernádvölgyi, amelyen a lengyel befolyás érvényesült. Jócskán vett át a bevándorló német telepesektől is (XII—XIV. század). Kultúraátadó szerepe viszont keleti irányban állott fenn, ez azonban, inkább az új korban vált jelentősebbé. A ruténség nyugati fele ennek következtében kulturáltabb, mint keleti fele. A tótság faji és szláv jellegű kulturájából azonban a magyarság is merített; ennek sok nyoma maradt egyházi, politikai és társadalmi téren.

Ha már most az itt ismertetett kulturutakat szemügyre vesszük, nyilvánvaló, hogy a két legfontosabb a déli és a nyugati lesz. E kettőnek jelentősége azonban a tótság népkulturájának szempontjából rendkívüli módon különbözik egymástól. A nyugati, a cseh negatív, a déli, a magyar pozitív tekintetben váltott jelentőssé. E kérdést nem akarom itt részletesebben fejtegetni, mert sok oly problémát is kellene érintenem, amely kissé messzire vinne a tárgytól, azért csak nagy vonásokban óhajtom ezt megmagyarázni.

Nyugatról, a csehektől kapta a tótság evangélikus része a liturgikus nyelvet, amelyet azonban bizonyos időn keresztül még a tót katolikus egyház papjai is használtak. Mi lett ennek a következménye? Az, hogy az idegen, bár közelálló szláv nyelv uralma, főleg a klérusnál, három évszázadon keresztül lehetetlenné tette a tót népnyelv irodalmi fejlődését, hogy a tót nemzeti eszme s a tótság öntudatra ébredése, még pedig az intelligenciánál a reformáció

dacára is kerek három évszázaddal később következett be, mint Európa többi népeinél. Míg a magyarságnak a reformáció lökése nyomán már a XVI. században virágzó nemzeti irodalma támad, addig a tótoknál ez a fejlődés csak a XVIII. század végén s a XIX. század első felében következik be. Ennek pedig egyedüli oka a cseh nyelv uralma volt, amely a papság révén a kevésszámú tót intelligenciát is a maga béklyóiba szorította. A tót nyelvnek tehát éppen a cseh kulturbefolyás miatt egészen a XIX. századig nincs meg az érvényesülési tere, tót irodalom addig nincsen a Felvidéken, a tót nemzeti eszme szintúgy ismeretlen fogalom. Viszont igaz, hogy *felvidéki* cseh irodalomról sem beszélhetünk, mert az énekes-, ima- és prédikációs-könyvek — ezeken kívül alig jelent meg más — nem nevezhetők még irodalomnak.

A cseh vagy nyugati kulturút tehát szellemi tekintetben csakugyan negatív eredményeket mutathat fel csak a Felföldön. A cseh nyelv, irodalom, kultúra, mint indigénák és mint nem a talajból s nem a népből fakadt, mesterséges, sőt erőszakolt dolgok, a tótoklakta Felföldön magától értetődőleg elkorcsosodtak. Más tekintetben pedig megakasztották a tót szellemi élet fejlődését s ezáltal visszavetették három évszázaddal a tót faji kulturát, úgyhogy határozottan káros hatásuk volt. Ezt a véleményünket a tót irodalom és kultúra minden elfogulatlan bűvára megerősíti. A sok közül csak Vlček Jaroslavot, a legkiválóbb cseh irodalomtörténészek egyikét hozom föl példának, aki ezeket írja egyik munkájában: „A XVI. század elejétől a XVII. század végéig a nemzeti nyelv a Felvidéken hármás irányban halad. A nyomtatott dolgok, nagyobbrészt vallásos művek s itt megint főleg az evangéliumok a králici biblia nyelvéhez igazodnak; az okiratok, jegyzőkönyvek, a városok és privátszemélyek művei, tehát az írott szó többé-kevésbbé hazai formákat és szavakat használ az irodalmi cseh helyett; a tanulatlan köznép otthon, a mezőn, a családban az őseitől öröklött élő nyelvet, a tótot beszéli. A cseh bevándorlók, evangélikus papok, nyomdászok, a Prágában tanuló művelt tótok védelmezték az evangélikus egyház szertartásainál használt bibliai nyelv stílusát . . . csupán a nép nyelvének árja, sem az írásba, sem a könyvekbe be nem hatolván, folydogált szélesen az irodalmi nyelv jege alatt és változatlanul uralkodott az életben: a beszélt tót köznyelvet a Felvidéken sohasem váltotta fel a cseh nyelv.“

A tót kulturális, irodalmi és nyelvi újjáébredés egyik legkimagaslóbb vezéralakja, Hurban József Miloszlav pedig 1846-ban

a következőképpen nyilatkozott: „Palacký úr azt mondja, hogy a tót nyelv csak akkor emelkedhetnék irodalmi magaslatra, ha tót nyelven tartanák a gyűléseket s ha diplomáciai magaslatra emelkednék; mi azonban azt válaszoljuk, hogy azon okok legfőbbike, amiért a tót nyelv annyira elnyomott Magyarországon, az a körülmény, hogy a tót törzs öntudatosabb része szellemi szükségleteit cseh imádságokkal és zsoltárokkal elégítette ki, anélkül, hogy faji, nemzet-politikai élet után, a jog és az atyák nyelve után vágyakozott volna.“ Ugyancsak Hurban mondja a következőket is: „A cseh nyelv semmikép sem tudott a tót életben élő, mély gyökeret verni és a hazai nyelv fölött győzedelmeskedni. A csehül írók a cseh nyelvvel a Felvidéken még csak az egyházi életet sem tudták tartani, annál kevésbé tudták fölkelteni és föltámasztani a nemzeti életet.“ Továbbá: „A cseh nyelv csak megakasztotta, megosztotta ami népünket, az írókat elbizakodottá tette, népünket figyelmen kívül hagyva elhanyagolta azt és még most is fojtogatja életét, amin mi a tót nyelvvel akarunk segíteni.“ Safárikhoz fordulva pedig a következőket mondotta: „Ön uram és dicső honfitársam jól tudja, hogy nemzeti tekintetben mennyire használt az a háromszáz éves cseh nyelven való írás. Ön előtt kiáltjuk tehát még egyszer: félre a cseh irodalomnak azzal az istenítésével s hurrah, hurrah a tót faj életéért.“ Továbbá ezeket írja: „Mi már egyszer a tiszta tót érdekeket tartva szem előtt, nem lehetünk tekintettel a cseh irodalomra, amelyen mi már nem szólhatunk többé a tót néphez, azonban leginkább arra kell törekednünk tehát, hogy fajunkban a szellemi öntudat föltámadjon, hogy fajunk polgári helyzetét megértse s a köz és nemzeti ügyek iránti áldozatkészség és akarat erősödjék és terjeszkedjék, amihez mind sem a háromszáz éves cseh irodalom, sem az újabb cseh-szlovák nemzetiség teóriája elő nem készíthetett minket.“

Folytathatnám ezt vég nélkül, azonban azt hiszem, ennyi éppen elég annak a megvilágítására, hogy a nyugati, cseh kulturúton érkezett befolyások határozottan ártalmasak, károsak és veszedelmesek voltak a tót fajra és nyelvre, nemzeti művelődésre nézve vagyis ez a befolyás negatív és passzív természetű volt.

Egy pozitívumot köszönhet csak a tótság a cseh kultúrnyomásnak: még pedig azt, hogy az azzal szemben való védekezés gondolata volt egyik legerősebb életrehívója a tót irodalomnak s a tót nyelv önálló művelésének. Ennek célja pedig a tótság faji megmentése és konzerválása volt.

Ezzel szemben a déli magyar kulturúton pozitív kulturértékek birtokába jutott a tót nép; a déli kulturhullámok aktív eredményekhez segítették a tótoklakta Felföldet, amint azt már az eddigiek során nagy vonásokban bemutattam. Ez a körülmény a tótokat nemcsak kulturailag hozta egészen közel a magyarsághoz, hanem vérmérséklet, életfelfogás, lelkivilág, gondolkozásmód, egyszóval a lelki habitus tekintetében is. Kálal Károly, ez a kiváló cseh író, aki csaknem egész életét a tót nép ismertetésének és tanulmányozásának szentelte, éppen a legújabbban bocsátott közzé egy nagyobb tanulmányt: „Egy nemzet-e vagy kettő?” cím alatt a pozsonyi Slovenský Denník-ben, amelyben a cseh patriota kétségbeesésével állapítja meg, hogy a tótság és a cseh nemzet lelkileg két teljesen különböző faj s fejtegetései során konklúzióképp kimondja, hogy a tótok nyelvileg ugyan szlávok, lelkileg azonban, életfelfogásukban s kultúrájukban magyarok s ezért a cseheket sohasem fogják megkedvelni és megérteni. Kálal ennek főokául az ezeresztendős együttélést tartja vagyis végeredményképpen megerősíti felfogásunkat, hogy a tótoklakta Felföldre a legnagyobb, legintenzívebb, leggyümölcsözőbb s a tótok számára a legtöbb értéket transportáló kulturút a délről jövő vagyis a magyar volt. Néprajzilag és emberföldrajzilag is tehát ez áll az első helyen, aminek egyformán morfográfiai és történelmi okai vannak.

A tót fajsajátosságok és a tót néplélek a geográfiai környezet hatásain kívül az évezredek fajkeveredésnek, a társadalmi és történelmi tényezőknek az eredményei s e tényezők az originális szláv karaktert sok tekintetben módosították. A 8—10 évszázad előtti és a mai tótság között mindenesetre jelentős különbség lehet. Ez idő alatt a szlovák faj rengeteg idegen elemet szítt magába, ami anthropológiailag és szellemileg módosította.

Egy évezred alatt mindenekelőtt igen sok németet olvasztott be, akiknek a számát pl. Czambel egy millióra becsüli. Igaz, hogy ez már erős tulzás, még ha egy évezredet is veszünk számításba. A beolvadt magyarság száma nem kevésbé jelentős. Végül keleten ruténeket és lengyeleket szívott föl. Ha Czambel állítása helytálló, akkor kezdetben a délszlávokkal (szlovénekkal) is egyesült. Bizonyos, hogy a tót föld minden pontján ezrével találunk tipikus rutén és délszláv vezetéknevű családokat (Petyko, Volko, Capko, Timko, Kmosko, Markovič, Palkovič, Jambrikovič, Petrovič stb.). A többihez viszonyítva már jelentéktelenebb cseh településeket szintén nyomtalanul felszívta a tótság. Mindez természetesen erősen befolyt a

tót etnikum mai kialakulásába s a legerősebb, legszámottevőbb a magyarság és németiség befolyása volt.

Az idegen etnikai hatások azonban nem másították meg a tót faj egyediségét, nem forgatták ki azt teljesen a maga nemzeti és szláv karakteréből, csak módosították. A tót etnikumnak ma is éppúgy meg van a maga faji zamatossága, önálló és speciális karaktere, mint volt egy ezredévvvel ezelőtt; ez a fajiság, bár összekötő természetű is, élesen elkülöníti a szlovákokat az összes, őket környező, többi nemzettől és speciálisan elhatárolja helyüket a földgömb összes népei között.

A szomszédság, valamint különböző fajok beolvadása fontos tényezők voltak a nyelvjárások kialakulásánál is, bár azt már a morfológiai helyzet is elősegítette. Sajnos, a tótság nyelvjárásilag a maga egészében és tudományos aprólékossággal még föl kutatva nincsen. Azonban csaknem minden folyó völgynek más és más a nyelvjárása, csak hogy egy folyó völgyben is találunk néha egymással mellett fekvő községeket, amelyek között nyelvi eltérés van. Ez az utóbbi eset a felszínből már nem magyarázható meg, hanem a településtörténelemből és a fajbeolvadásból.

A tótság két főnyelvjárásra oszlik. Ez a két főnyelvjárás megint külön 3—3 alnyelvjárásra bontható. A tót irodalmi nyelv a nyugati főnyelvjárás legkeletibb alnyelvjárásán épült fel, vagyis a tót föld centrumán. Szent István koronája országaiban a tót földön kívül eső tót települések csaknem kizárólag a nyugati nyelvjárás területeiről valók; a keleti nyelvjárást beszélők száma az egész Magyar birodalomban kerekén 338.000 főre becsülhető, ami 17,1%-ot ad. A tót földön lakó szlovákok között azonban arányszámuk 19%-ra emelkedik.

Természetes dolog, hogy a két főnyelvjárásra való tagolódás a nemzet egységét egyáltalában nem érinti. A különbség mindenesetre elég jelentős, azonban még mindig kisebb, mint pl. a délnémetek (svábok) nyelvjárása és a plattdeutsch közötti. Éppen azért az ú. n. sárosi dialektusban írt műveknek épp olyan jelentőségük van csupán, mint a sváb dialektusban írt művecskéknél, amelyek kuriozumként szolgálnak a német irodalomban.

A szlovák nép fajsajátosságai sok tekintetben általános szláv jellegűek; vannak azonban tulajdonságai, amelyek csak nála játszanak domináns szerepet s vannak olyanok, amelyek vagy a magyarokhoz vagy a németekhez hozzák őket közel. A csehektől, mint szlávoktól lélektanilag a magyar befolyás választotta el őket,

meg az a körülmény, hogy a csehek viszont több mint ezer esztendőn keresztül a kizárólagos német befolyás és a németek beolvadása folytán veszítettek el sok alapvető szláv jellemvonást („a szlávság poroszai“). Ezért van az, hogy még az európai műveltségű tót ember is könnyebben appercipálja a magyar gondolkodást, psychikailag kevesebb akadállyal küzködik magyar társaságban, mint a csehek között. Közönségesen ezt így fejezte ki egy kiváló tót polilikus: „Cseh emberrel, bármennyire szimpatizálok is vele, csak tiz percig tudok megszakitás nélkül társalogni, magyar emberrel órák hosszat!“ Ez természetes dolog, mert más-más lelki berendezkedéssel, a lelki-világ más fölépítettségével van dolgunk.

Tipikus szláv jellemvonása a szertelenség. Érzelmi világa is túlteng. Egyébként szolgálatkész és engedelmes, hűséges és ragaszkodó s e tulajdonainál fogva kiváló és megbízható tisztviselő és katona. Megbízhatósága különösen erős oldala. Ha jót tesznek vele, azt egy életen keresztül nem felejtí el s amikor alkalma nyílik, önzetlenül meg szolgálja. Elvárja azonban, sőt megköveteli, hogy az ő szolgálatait is megfelelőképen viszonozzák vagy honorálják. Ezt az igazság, a becsület kérdésének tekinti.

Mint cseléd vagy alkalmazott bizalmaskodó természetű följebbvalóival szemben, azonban gazdájával vagy főnökével magát teljesen azonosítja és úgy védelmezi annak érdekeit, mintha csak a sajátjáról volna szó. Máskor viszont meghunyászkodó; ha hatalomhoz jut azonban, nem egyszer zsarnokoskodik. Jellemvonásait kiegészítik némi furfangosság, ravaszság, valamint a találékonyosság is; e tulajdonságok egyébként sok hegyi népnél fellelhetők.

Páratlanul összetartó elem idegenben vagy más csoportokkal, fajokkal szemben. Csakhogy ez távolról sem faji gőg vagy nacionalista öntudatosság és zárkózottság nála, (mint pl. a románál), — mivel nem fél egy fajjal sem fölvenni a versenyt, — hanem öntudatlanul is megnyilvánuló faji tulajdonsága. Szorgalma és főképp összetartása folytán bármily testületben könnyen tesz túlsulyra szert és így automaticze kiszorít onnan másokat. Maga között azonban civakodó és pártoskodó, könnyen hajlik intrikára s egymás- közt veszekedni képes egy emberéleten át.

Erős alkalmazkodó természete van, minden helyzetben megtalálja magát („a jég hátán is megél“) s a vele szembekerülőnek emberi gyengéit, hibáit vagy erényeit rövid időn belül kiismeri és aszerint viselkedik vagy jár el vele szemben. Erős a gonyolódó természete is.

Hiányzik belőle a délszlávok vagy a magyarok indulatossága, a németek higgadtsága is; ezzel szemben rendkívül szenvedélyes és a kapzsiságra hajlamos. Magyar eredetű tulajdonságai a nyiltszívűség, a szalmaláng, a vendégeskedés, amely gyakran a könnyelműségbe csap át, a politizálás és korteskedés szeretete, az adott szó megbecsülése, a katonai erények. Ezzel szemben nem a maga, hanem a más kárán szeret tanulni.

A magyar befolyást elősegítette a magyarok és tótok gazdasági, geográfiai és állami egysége is, valamint politikai szerveztségüknek, alkotmányszervezetüknek, továbbá bel- és külpolitikai viszonylataiknak azonos volta. Ugyancsak azonos törvények folytak be a tót és magyar nép legfelsőbb életviszonylataira is, úgymint a településre, lakásra, öltözködésre (pl. jobbágy-ing), munkaszolgáltatásra és egyházi életükre.

Vallásossága mély és erős. Bárhol, bármilyen munka közt hallja meg a déli harangszót, megáll, számszámját leteszi s kalaplevéve imádkozik. Papját is megbecsüli, azonban mégsem teszi meg annyira mindenévé, mint pl. az oláhok pópájukat. Igaz, hogy ez nyugati ritusú keresztyénségének és protestantizmusának is következménye. Az evangélikus tótok különben sok mindent vettek át a katolikusoktól; így pl. böjtnapokat tartanak, az úrvacsora reggelén ételt nem vesznek magukhoz, a nagyobb katolikus ünnepeket sok helyütt ők is ünnepnek veszik, papjaiknak kezet csókolnak, stb. Sőt, talán szintén a népkényszer hatása alatt, még az evangélikus tót papok is borotváltatják magukat s csak elvértve hordanak hajuszt.

A tót ember szívós, kitartó, jól felhasználható s igen szorgalmas munkaerő, azért keresett is. Ha a maga számára dolgozik azonban, akkor munkájának értéke nem áll mindig arányban a felhasznált idővel és energiával. Iniciatív képessége kisebb, mint a magyaré vagy a németeké.

Van benne valami kalmárkodó és vállalkozó szellem s ennek kifolyása vándorló ösztöne. Mostoha földje nem tud minden fiának adni kenyeret s így a környezet is kifejlesztette benne ezeket a tulajdonságokat. A vándorló tót iparost és házalót világszerte ismerik. Sokhelyütt végleg letelepedik és üzletet nyit. Európa sok városában, különösen a Keleten bukkanhatunk tót boltosra. Ilyenkor ugyanazt az összetartást tanúsítja, amelyről már megemlékeztünk; még ha több száz alkalmazottja van, akkor is kevés kivétellel tótok azok.

Élelmessége helytáll a zsidóké vagy a németeké mellett is.

A tudós Windisch, mint jó szepesi német, a maga Ungrisches Magazinjában már 1782-ben panaszkodik erről. Elég mostoha körülmények közt is a tótföldi vendéglősipar, üveggyártás, gyolcsárúkereskedelem jórészt kezükben van; ezenkívül a turógyárok (pl. a lipói, zólyomi turógyártás és kereskedelem), sőt fürdők, fűrésztelepek, malmok és egyéb vállalatok tulajdonosai közt számos a szlovák származású.

Időszaki vándorlásai ismertek; ilyenek voltak a tutajozás le a Dunára kora tavasztól őszig és az aratási munkálatokra való elszegődés a Dunántúlra és a Nagy Magyar Alföldre. Ugyanide tartozott a tót építőmunkások csoportos megjelenése tavasszal Budapesten. Bárhová is veti azonban sorsa, otthonára mindig szeretettel és megindultsággal gondol és nem mulasztja el azt, hogy évenként legalább egyszer szülőföldjére el ne látogasson, ahonnan a mostoha életkörülmények kiszólitották. A Felföld hegyei, völgyei, erdőségei, kis faluja neki mindene, szebb és jobb, boldogabb hazát annál nem ismer. Vándorösztönükkel nagyon jól megfér s újra meg újra visszavezéri őket honukba szülőföldjük szeretete. A hegyek között jobban szorulnak össze az emberek, ezért a tót ember szereti a társaságot s erősen családias érzésű. Rajong a természeti szépért.

Faji kárára, de gazdasági vagy kulturális előnyére szolgál asszimilálódó képessége ott, ahol szórványokban telepedik meg; ebben olyan, mint a németiség. Fajilag tehát az értékesebb nemzetek közé tartozik, mert a hasonuló és beolvadóképeséget minden népnél az európaizálódás és a magasabb kulturérettség mértékének kell tartanunk. Nem vagy nehezen asszimilálódó fajok eddig a Balkán és Keleteurópa népei.

A tót népnek, bár általában jómódunak nem mondható, kol-dusa alig van. Hegyei, sovány földjei bizonyos puritánságra és állandó erőmegfeszítésre szorították; étkezése meglehetősen egyszerű és szerény (leves, főzelék, tej és tejtermékek); hushoz, szalonnához ritkábban jut. Speciálitása, hogy még hosszú téli esteken sem forgatja a kártyát, hazard módszer és játékszenvedély jórészt idegenek természetétől. Ezzel szemben erősen ivó faj, csakhogy e tulajdonsága hideg és gyors anyagcserét előidéző klímájában gyökeredzik. A tót ebben olyan, mint az északi fajok (angol, skót, norvég, orosz), bár rendkívül hátrányos rá nézve erős pálinkafogyasztása.

A tót, mint hegyi ember sokkal mozgékonyabb, élénkebb, impulzivebb az alföldinél és mivel megszokta szülőföldjén a nagy erőfeszítést igénylő, fáradságos munkateljesítményt, sok olyan mun-

kába fog nyugodtan, amit az alföldi ember lehetetlennek tart. Éppen ezért edzettebb és kitartóbb is, mint a síkföldi lakos.

A hegyet és az erdőt a szlovák ember mindenkor közös tulajdonnak tekintette. Nála a magántulajdon tisztelete ebből a szempontból a teleknél és a szántóföldeknél végződik. Erdőkihágásai a hatóságoknak mindig elég gondot adtak. A tilosban való legeltetést vagy a facsempészést bűnnek nem tekintik, azt mondják, hogy: „erdőben lopni nem megy bünszámba, mivel az erdő Istené, magától megnől s a fa benne, akár a csermelynek itala, a víz . . . igyad!”

Alaptermészete a melancholicizmus. Vallásossága gyakran babonával párosul, csakhogy távolról sem oly mértékben, mint Kelet- és Déleuropa népeinél. Pedig természeti világa erre könnyen ráhajthatná; ezt azonban régi népkulturája ellensúlyozza és vándorörsztönből kifolyólag világlátottsága. Lakóhelyének felszínéből folyik, hogy az internacionalizmushoz érzéke nincsen és nacionalizmusa alatt is inkább partikularizmust és patriarchalizmust kell értenünk. A szomszéd völgy lakosait már vagy gúnyos vagy ellenséges szemmel nézi.

A művészetek közül egyformán erős érzéke van a képzőművészetek minden fajtához és a muzsikához. Született rajzolóművész, festő és fafaragó, akár az olasz. Népművészete bámulatos magas fokon áll, amit a tót himzések, szöttesek, varottasok, ingvallak, főkötők, kötények, ingujjak, stb. igazolnak. Dalolni nagyon szeret, főleg az asszonynépe. Akár munkaközben van, akár az erdőn megy keresztül, dalától visszhangzik a vidék. Örökös dalolása gyakran kényelmetlen az idegennek vagy legalább is csodálatos előtte. Pedig erre a lelki stimulációra a tót népnek fáradtságos élete folyamán állandóan szüksége van. Népdalainak alapmotivuma legtöbbször szintén melancholikus, a szövegben és a dallamban egyaránt. A tót nép fiaiból már sok elsőrangú, sőt világhírű előadó- és képzőművész vált ki.

A szlovák nemzet erős és magas képzettségű középosztályt termelt ki magából minden időben, e középosztály jórésze azonban, sajnos, más-más nemzetek szolgálatába állott. Ennek többféle oka volt. Az átlagosan erősen fejlett népkultura több értékes embert termelt ki magából, mint amennyire a szlovák nemzetnek szüksége volt, jobban mondvá amennyit el tudott tartani. Azután a szlovákság és a tót föld oly kicsiny tényezők Európában lakosságra és területkiterjedésre nézve, hogy az erősebb tehetségű, átlagon felüli embernek nem nyujtanak megfelelő érvényesülési teret. Az utolsó

évtizedekben meg tagadhatatlanul a magyar kulturbefolyás volt oly erős, még a szintiszta tót vidékeken is, hogy önkéntelenül is áldozatául esett az, aki magasabb szellemi képzettségre törekedett. A középosztály elmagyarosodása alól csak kevesen tudták magukat kivonni. Azonban míg a kizárólagosan magyar tannyelvű középiskolák a tót nyelvnek a maga velejében (kvalitative) nem váltak direkt kárára, addig a cseh nyelv, mint rokon szláv nyelv, a tót népnyelv gyökerére mér súlyos csapást. Épp azért tiszta tót középiskolák felállítására és szaporítására igen fontos feladat lenne (az ú. n. „csehszlovák“ iskolák helyett), mert addig cseh (ahogy azelőtt magyar) középosztály nevelődik, bár a fent kifejtett első két körülménynél fogva a szlovák intelligencia sohasem fog elhelyezkedhetni kizárólag a maga nemzete kereteiben.

A szlovák nemzet egy dologra mindenesetre rendkívül büszke lehet: amilyen kicsi, oly sok kiváló férfit adott a földgömb kultúrájának. Ezek közül szűkebb hazájuknak maradtak meg Bernolák, Hollý, Štúr, Sládkovič, Jozef Miloslav Hurban, Pavel Mudroň, Svezozár Hurban Vajanský, Kukučín, a régi eredetre nézve valószínűleg magyar Pavel Országh (Hviezdoslav), Škultéty, Medvecký, Socháň, Czambel és még sokan mások, politikusok, írók, tudósok; a csehekéi lettek Benedikti, Comenius Amos János, Horčička, Kollár, Šafárik, Dobrovský, Úprka és Masaryk Guarigue Tamás (Masaryk, Comenius, Dobrovský és Úprka a morvaországi tótságból kerültek ki); a magyarokéi lettek: Bél Mátyás, Európa egyik legelső történeti geográfusa és történésze, Grassalkovich herceg, atyai ágon valószínűleg maga Kossuth is, anyai részről Petőfi, Huszár (a szobrász), Fadrusz, Csernoch hercegprimás és még számos más közéleti, irodalmi vagy művészeti kitűnőség; a franciáké Benyovszky a hírneves utazó (Madagaszkár kormányzója) és Štefanik csillagász; az oroszoké lett Kvačala kulturhistórikus és Mičátek a nyelvész; az angoloké lett Jakob Bogdan (Bogdani) nagyszaltnai, zólyommegyei nemes származású festőművész, akit Anna királynő (1702—1714) sok kitüntetésben részesített; a németekéi lettek Bél Mátyás fiai, akik magas állásokat töltöttek be Drezdában és Lipcsében és mint német tudósok tűntek ki; a bolgároké Zachej histórikus; román zszurnaliszta lett Augustiny; a horvátoké lett Šulek Bohuslav s egyidőben nekik dolgozott Moyses, a későbbi besztercebányai püspök, stb. stb. A tót föld ekkép az egyetemes emberi kultúra egyik gyűjtőpontjának tekinthető és teljesítménye valóban rendkívüli méretű, ha tekintetbe vesszük a tér és a lakosság oly kicsiny voltát.

Ehhez még, mintegy kuriózumképpen, hozzáfűzöm Dostojevsky következő szavait, amiket Puskin fölött tartott emlékbeszédében mondott: „Csak egy szláv képes magát egy más nemzet psychéjébe beleélni, azt átérezni és kifejezésre juttatni; képes akár egy skót balladát, akár egy spanyol románcot megírni vagy arab költeményt eredeti jellemvonásokkal. Ez az a „sirokája príroda.“ Nagy szintetikusok, különböző hatásokból csinálnak egyet, — *a szlávok zseniális renegátok.*“ (Slavjanský Magazin.)

Hettner azt mondja egyik munkájában, hogy tudásunk a különböző testi és szellemi fajjegyekről (anthropológia), illetőleg azok értékéről még csekély ahhoz, hogy biztos faji térképeket rajzolhassunk. Ugyancsak ő írja, hogy egy anthropogeográfiai feladat sincs a biztos megalapozásnak akkora hijjával, mint az, amely a néplelket leírja és magyarázza, holott e kutatásoknak, e tudománynak a legnagyobb jelentősége van az emberi élet minden egyéb jelenségeinek megértése szempontjából. *A nép jellemét azonban szerinte számításba kell vennünk a geográfiában, hogy biztos eredményhez juthassunk.* Ezért próbálkoztam meg én is utóljára a szlovák néplelek, fajsajátosságok, életmód és kultura ecsetelésével, hogy sok olyan dolgot megérthessünk és megmagyarázhassunk a tótoklakta Felföld politikai és kulturgeográfiájában, amelyek causalitása egyébként a homályban marad.

IRODALOM.

I.

Módszertani szempontból alapul vett munkák.

- Brunhes, Jean.* La Géographie humaine. Paris, 1910.
Emberföldrajzi problémák. F. K. XLI. 1913.
- Cholnoky Jenő.* Az emberföldrajz alapjai. Bpest, 1922.
- Cvijić, Jovan.* Naszelja srbszkych zemalja. Beograd, 1902—1914.
- Czirbusz Géza.* Anthropo-geografia. I-III. Bpest, 1915. 1917. 1919.
Politikai geografia. Czirbusz előadásai nyomán készült gépírással jegyzet. Bpest, 1918. Szerző birtokában.
- Francé, Raoul H.* München. Die Lebensgesetze einer Stadt. München, 1920. Ism. gróf Teleki Pál. F. és E. II. 1922.
- Haberlandt, M.* Zur Kritik der Lehre von den Kulturschichten und Kulturkreisen. Gotha, 1911.
- Haltenberger Mihály.* A modern földrajztudomány és Magyarország középiskolai földrajzoktatása. Bpest, 1914.
Románia politikai-földrajzi megvilágításban. (Kézirat).
- Hassert, K.* Die Städte. Leipzig, 1907.
- Hettner, Alfred.* Russland. Eine geographische Betrachtung von Volk, Staat und Kultur. Leipzig und Berlin, 1916.
- Huntington, Ellsworth and Cushing, Sumner W.* Principles of human geography. New-York, 1921. Ism. gr. Teleki Pál. F. és E. II. 1922.
- Jireček, K.* Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel. Prag, 1877.
Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien. 1879.
- Kjellén, Der Staat als Lebensform.* 1917.
- Kohl, Der Verkehr und die Ansiedelungen.* Dresden u. Leipzig, 1841.
Die geographische Lage der Hauptstädte Europas. Leipzig, 1874.
- Littke Aurél.* Buda-Pest a török uralom korában. Bpest, 1908.
- Marek, Richard.* Zur Anthropogeogr. des Waldes. Geogr. Ztschrift 1912.
- Marx István.* Politikai félszigetek. Bpest, 1916.
- Meitzen, A.* Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, Slawen. Berlin, 1895.
- Németh József.* A szerbek anthropogeografiai tanulmányai a Balkánon. Bpest, 1917.

- Podhradszky* György. Belgrád geográfiai helyzete. (Kézirat.)
Prinz Gyula. Magyarország földrajza.
Ratzel, Friedrich. Anthropogeographie, I-II. Stuttgart, 1899—1912.
 Die Erde und das Leben. Leipzig und Wien, 1902.
 Politische Geographie. II. Aufl. München—Berlin, 1903.
 Kleine Schriften. Berlin, 1906.
 Értekezések az emberi geografia köréből.
Ratzel—Simonyi. A föld és az ember. Bpest, 1887.
Rudnickýj István. Ukránia politikai geographiája. (Ford. Podhradszky György.)
 Ukránia, I. évf. Bpest, 1916.
Schöne, Emil. Politische Geographie. Leipzig, 1911.
Seydlitz. Handbuch der Geographie. Leipzig, 1916.
Sieger, Robert. Die geographischen Grundlagen der öst.-ungarischen Monarchie und ihrer Aussenpolitik. Leipzig und Berlin, 1915.
Supan, Alex. Leitlinien der allgemeinen politischen Geographie. Leipzig, 1918.
Vécsey Özséb. Lengyelország történetének földrajzi alapjai. F. K. XLV. 1917.
Vidal de la Blache P. Principes de Géographie humaine. Paris, 1922. Ism. gr. Teleki Pál F. és E. II. 1922.
Vierkandt, A. Die Kulturformen und ihre geographische Verbreitung. Geogr. Ztschrift, Leipzig, 1897.
 Entwicklung und Bedeutung der Anthropogeographie. (Zu Friedrich Ratzels Gedächtnis; Leipzig, 1904.)
Wagner, H. Lehrbuch der Geographie. 1912.

II.

A kérdés bibliográfiája.

Rövidítések magyarázata: Ethn. = Ethnographia; Népr. Ért. = A M. N. Múzeum néprajzi osztályának Értesítője; F. K. = Földrajzi Közlemények; F. és E. = Föld és Ember; Sl. P. = Slovenské Pohl'ady; Sb. m. sl. spol. (Sborník) = Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti; Let. = Letopis Matice Slovenskej; Č. L. = Český Lid; Č. M. M. = Časopis Matice Moravské; N. V. Č. = Národopisný Věstník Československý.

I. Latin.

1496—1845.

- Adami*, P. Hydrographia comitatus Trencsiniensis. Viennae, 1766.
 Specimen hydrographiae Hungaricae, sistens aquas communes, thermas, et acidulas comitatus Trencsiniensis, physice, chemice et medicè examinatas. Viennae, 1780.
Bartholomaeides, Ladislav. De Bohemis Kishontensibus. Wittenbergae, 1788.
 Memorabilia prov. Csetnek. Neosolium, 1799.
 Comitatus Gömöriensis notitia hist. geogr. statistica. Leutschoviae, 1806—1808.

- Beke*, Martinus. Topographia Comitatum Nagy-Hontensis et Neogradiensis. Budaë, 1790.
- Bel*, Matthias. Hungariæ antiquæ et novæ Prodromus. Norinbergæ, 1723.
Notitia Hungariæ novæ Historico-Geographica. Viennæ, 1735—42.
Introductio in orbis hodierni Geographiam etc. Posenii, 1748.
Compendium Hungariæ geographicum. Posenii, 1753.
- Bellici Cassoviæ*. Cassoviæ, 1749.
- Bencsik*. Dissertatio de industria nationali Hungarorum. Viennæ, 1792.
- Benkő*, Sam. Tentamen aquæ acidulis Rankensis. Cassoviæ, 1778.
- Berzeviczy*, Gregorius. De commercio et industria Hungariæ. Leutschoviæ, 1797.
- Blaskovits*, J. De statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria. N.-Várad, 1793.
- Bonbardi*, Mich. Topographia Magni Regni Hungariæ. Viennæ, 1718 és 1750.
- Bongars*, J. Collectio Hungaricarum rerum Scriptores. Frankfurt, 1600.
- Bruckmann*, F. E. Epistolæ itinerariæ etc. Wolfenbüttel, 1740.
Memorabilia Poseniensiâ. Epist. itin. Nr. 48.
Memorabilia Tyrnaviensiâ. Epist. itin. Nr. 61.
Memorabilia Trenchiniensiâ. Epist. itin. Nr. 96.
De auri fodina Cremnitiensi. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXIV. 433.
Memorabilia Cremnitiensiâ. Epist. itin. Nr. 75.
Memorabilia Schemnitiensiâ. Epist. itin. Nr. 74.
De Puganzensibus, Belensibus et Libethensibus fodinis in inf. Hungaria. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXIV.
Memorabilia Neosoliensiâ. Epist. itin. Nr. 76.
De VII. civitatibus Hungariæ inferioris montanis. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXIII. 195.
De thermis Sklenensibus. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXI. 55.
De thermis Vihniensibus. Ann. Phys.-med. Vratisl. Tentamen, XXXI.
De fonte animalibus lethati Szent-Iványiensi in Hungaria. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXV. 343.
Memorabilia Sz. Ivaniensiâ. Epist. itin. Nr. 94.
Memorabilia comitatus Liptoviensisi. Epist. itin. Nr. 87.
Memorabilia Leutschoviensisi et Dobschinensisi. Epist. itin. Nr. 90.
Memorabilia Kesmarkina. Epist. itin. Nr. 88.
De cuprifodinis Szomolnokensibus. Ann. Phys.-med. Vratisl. XXXV.
Memorabilia Szomolnokiensisi. Epist. itin. Nr. 91.
Memorabilia Eperjesiensisi. Epist. itin. Nr. 92.
- Civitates et oppida Hungariæ*. (M. N. Múz.)
- Comitatus Barsiensis respectu liberi oblatis*. Tyrnaviæ, 1808.
- Conspectus aliquot civitatum et oppidorum Hungariæ*. (M. N. Múz.)
- Cornet*, R. Diss. inaug. de aquis salinis ferratis imp. Austriæ. Viennæ, 1836.

- Cranz*, H. N. J. *Analyses thermarum Herculanae... celebrorumque Hungariae*. Viennae, 1773.
- Synopsis fontium Austriae provinciarumque subditarum. Viennae, 1778.
- Csáky*, Emericus Comes. *Topographia magni regni Hungariae*. Viennae, 1775.
- Cselkó*, J. *Rudimenta physiographiae comitatus Trenchiniensis*. Budaë, 1839.
- Csiba*, St. Diss. hist.-phys. de admirandis Hungariae aquis. Tyrnaviaë, 1713.
- Descriptio geographica Comitatus Liptoviensis*. (M. N. Múz.)
- Dietl*, F. X. De imperii austriaci aquis medicatis. Viennae, 1772.
- Doležal*, Paulus. *Gramm. slav.-boh.* (Praef.) Posonii, 1746.
- Dürner*, S. Fulmen Eperiese memorabile. Leutschoviaë, 1643.
- Effigies inclytt. superioris Hungariae comitatum*. Cassoviaë, 1719.
- Emresz*, K. Diss. inaug.-chem. exhibens analyses praecipuorum fontium medicatorum Hungariae. Viennae, 1838.
- Eltlinger*, M. De thermis Pöstyéniensibus. Viennae, 1836.
- Faber*, Antonius. *Compendium statisticae specialis R. Hungariae*. Vindobonae, 1822; Posonii, 1832.
- Fruenirtdt*, J. *Natales civitatis Tyrnaviensis*. Tyrnaviaë, 1727.
- Fucker*, J. *Comitatus Sarosiensis tabula*. Eperiesini, 1733.
- Geographia Hungariae*. Tyrnaviaë, 1734.
- Gömöry*, D. *Commentatio de quibusdam Hungariae thermis*. Viennae.
- Hambach*, S. *Notitia indolis et usus scaturiginum Ruschbachensium*. Posonii, 1778.
- Hermannus*, A. De thermis trentsiniensibus. Lipsia, 1726.
- Hidi*, Gregorius. *Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora, Historico-geographica Descripta et Comprehensa, etc.* Pars prima. Tyrnaviaë, 1701. Pars secunda. (*Timon*, Samuelus.) 1702.
- Historia ecclesiae evangelicae in Hungaria universe, praecipue vero in 13 oppidis Scepusii*. Halberstadt, 1830.
- Horváth*, Mich. *Statistica regni Hungariae*. Posonii, 1794—95.
- Hungaria hodierni temporis*. Posonii, 1750.
- Icones expugnatarum in Hungaria arcium et urbium*. 1552—16.. (M. N. Múz.)
- Jánosi*, N. *Natales civitatis Tyrnaviensis*. Tyrn. 1727.
- Jordan*, Th. De aquis medicatis Moraviae commentariolus. Francofurti, 1575. Succinta narratio de origine et usu thermarum Teplicensium, etc. Olomucii, 1752.
- De usu et origine thermarum Trenchiniensium. Olmützt, 1782.
- Jósa*, St. *Scrutinium aquarum mineralium in possessionibus Sindler et Lipótz*. Cassoviaë, 1799.
- Keler*, St. E. De aqua minerali lib. et reg. civitatis Bártfa. Vindobonae, 1839.
- Kelin*, A. *Analysis aquae thermarum novarum Rajecensium*. Viennae, 1793.
- Kiko*, C. *Brevis adumbratio Comitatus Trenchiniensis*. Pest, 1845.

- Kitaibel*, P. Descriptio itineris facti in partes septentrionales regni Hungariae. Pestini, 1804.
- Thermarum Stubnensium examen. Neosolii, 1808.
- Kollár*, S. Topographica descriptio possessionis... Cserenciensis, 1836.
- Komáromi Csipkés*, Georgius. Hungaria illustrata. Utrecht, 1655.
- Korabinsky*, J. M. Atlas Regni Hungariae. Wien, 1804.
- Kovachich*, Mart. Georgius. Notio comitatum sub sacra corona Hungariae nominatorum. Viennae, 1814.
- Kreysel*, J. S. Tractatus de acidulis sive thermis Scepusiensibus, etc. 1768.
- Lalangue*, Chr. J. De aquis Hungariae medicatis. Nagy-Károly, 1783.
- Leška*, S. Elenchus vocabulorum slavico-magyarici usus. Budaë, 1825.
- Lexicon universorum Regni Hungariae* locorum populorum una perhibens. 1773. (Megjelent: Petrov: Materiáli. Petrograd—Praha, 1905—1923 és A magyar béketárgyalások, 4 köt. Bp. 1920.)
- Lichtenstern*, J. M. Comitatus Posoniensis, etc. Viennae, 1795.
- Lipszky*, Joh. Repertorium locorum objectorumque Hungariae, etc. Budaë, 1808.
- Lisschoviny*, J. Aquarum Stubnensium utilitas. Tyrn. 1748.
- Scrutinium phys.-medicum, quo aquarum Stubnensium medicamentorum in inclyto comitatu Thurotziensi scaturientium, etc. Posonii, 1772.
- Loigk*, A. et *Werloschnig*, J. Historia pestis, quae ab anno 1708 ad 1713 Transylvaniam, Hungariam, etc. depopulabatur. Styriae, 1715.
- Mandel*, J. Diss. de aquis medicatis Hungariae. Paviae, 1842.
- Marino Sanuto*. De successu rerum Italiae et totius mundi libri LVI. quasi ephemerida opuscula. (Kézirat, Velence, 1496—1501.)
- Marsilius*, Aloysius Ferdinand. Danubius Pannonico—Mysicus, observationibus geographicis, etc. Hagae, 1726.
- Merze de Szinye*, Josephus. Observationes commerciales pro superioribus Regni partibus. Anno 1784.
- Meyer*, H. Examen thermographicum mineralis balnei aurei vulgo Goldbad, etc. Cassoviaë, 1762.
- Nagy*, Ludovicus. Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, etc. Budaë, 1828—29.
- Novolny*, P. H. Sciographia seu Compendiaria Hungariae. Viennae, 1798.
- Ocskovszky*, F. A. Historia urbis Tyrnaviensis breviter adumbrata. Tyrnaviaë, 1843.
- Oláh*, Nicolaus. Hungaria et Atila. Vindobonae. 1763. (Magyarország leírása 1536-ból.)
- Papanek*, G. De regno, regibusque Slavorum. Quinque Ecclesiae, 1780.
- Pántotsek*, L. V. Aquae minerales Alsó-Sebesiensis. Pestini, 1843.
- Petrycy*, J. De Rusbachiensibus et Leukoviensibus thermis in Scepusio. 1636.
- Piker*, J. B. Topographia regni Hungariae. Viennae, 1750.
- Pikso*, Johannes. Topogr. m. regni Hungariae. Vindob. 1751.
- Pizzagali*, F. Iter circa Carpatios montes. Vienna ad Istrum. 1791.

- Pock*, M. Bipartita celebriorum Hungariae urbium et oppidorum chorographia. Cassoviae, év nélkül. (M. N. Múz.)
- Recensio* qualiter privilegium Mariae Theresiae pro XVI. oppidanis Scepusiensibus elargitum, etc. (M. N. Múz.)
- Respublica* et Status Regni Hungariae. Leyden, 1634.
- Rezik*, Joannes. Theatrum Eperjesiense. 1687. (Kézirat a Ballagi-féle könyvtárban, Bpest.)
- Schedius*. De praesenti statu fabricarum et manufacturarum in Hungaria. N.-Várad, 1793.
- Schödel*, M. De regno Hungariae. Argentoratum, 1629.
- Schreiber*, J. G. Descriptio civitatis Modor. Zittaviae, 1719.
- Schwartner*, M. De scultetiis per Hungariam obviis. Budae, 1815.
- Severini*, J. Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae cis-Danubianae a Morava amne ad Tibiscum cum brevi delineatione Schemnitzii. Sopronium, 1767.
- Simplicissimus*. Simplicissimus Hungaricus seu Dacicus, Peregrinatio Scepusiensis. 1683.
- Stoltz*, S. A. Aquae Minerales Sulphureae Hungariae. Pesthini, 1833.
- Succinta narratio* de origine et usu thermarum Theplicensium. Olomucii.
- Szabó*, St. Cassovia vetus ac nova chronologice proposita. Cassoviae, 1732.
- Szászky*, Tomka Joannes. XX. Tabelae geogr. hung. antiquae. Psonii, 1750.
- Introductio in geogr. Hungariae antiqui et medii aevi. Psonii, 1781.
- Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae.
- Szent-Miklós*sy, Godofr. Terra seu provincia Scepusiensis. Leutschoviae, 1779.
- Szepesházy*, K. Directorium itinerantium juxta stationes... comitatum Abaujvariensis, Borsodiensis, Gömöriensis, Sarosiensis, Scepusiensis, Tornensis, Unghvarensis et Zemplinensis, etc. Cassoviae, 1817.
- Szerdahelyi*, Gabriel. Celebrium Hungariae urbium et oppidorum, etc. Cassoviae, 1732.
- Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topogr. Tyrn. 1802.
- Szirmay*, Antonius de Szirma. Notitia historica, politica, oeconomica montium comit. Zempleniensis. Cassoviae, 1798.
- Notitia topogr. pol. inclyti Comitatus Zempleniensis. Budae, 1803.
- Notitia, historia comitatus Zempleniensis. Budae, 1804.
- Hungaria in Parabolis. Budae, 1807.
- Szuchy*, S. De aquis Szliacsensibus. Pestini, 1842.
- Szűsz*, D. Aquae minerales comitatus Trenchiniensis. Pestini, 1842.
- Taude*, V. Synopsis fontium Austriae. Viennae, 1779.
- Tentamen publicum ex geographia Hungariae*. Jaurini, 1776.
- Tentamen aquae acidularis Rankensis*. Cassoviae.
- Timon*, Samuelus. Cassovia vetus et nova. Cassoviae, 1732.
- Tognio Ludovicus Ferdinandus*. Iter Trenchiniense susceptum anno 1837, etc. Kézirat, 1837. Bécsi udv. kvár.

- Iter Thuroczyense, etc. Kézirat, 1838. Bécsi udv. kvrtár.
 Iter Liptowiense, etc. Kézirat, XIX. sz. első fele. Bécsi udv. kvrtár.
Tollius, J. *Epistolae itinerariae*. Amstelodami, 1703.
Torkos, J. *Schediasma de thermis Pösthensibus*. Posonii, 1745.
Toth, Paulus. *Chorografia, etc. Cassoviae*, 1734.
Trajan, A. *Saluberrimae Pestinenses thermae*. Trentsini, 1642.
Tyrnavia crescens. Tyrn: 1707.
Wernher, Georgius. *De admirandis Hungariae aquis Hypomnemation*. Basiliae 1549. Viennae, 1551. Basiliae 1556.
 Hypomnemation de aquis in Scepusio admirandis. Viennae, 1551.
 Respublica et Status regni Hungariae. Lugdini Batavorum, 1563.
Wipacher, David. *De thermis Ribariensibus, etc. Lipsiae*, 1768.
Wojta, A. C. *Examen thermarum Sclenensium*. Viennae. 1753.
Wrablanszky, J. Chr. *Directorium thermale, etc. Tyrnaviae*, 1725. Edit. sec. Ibid. 1737.
Zsigmondy, N. *Synopsis fontium medicatorum Hungariae*. Vindobonae, 1840.

2. Magyar.

1550—1800.

- Bányavárosok lajstroma Magyar- és Horvátországban*. Magy. Alm. 1794.
Breznóbánya. Mind. Gyűjt. 1790.
Csatári János. Magyarország földirati, tört. és pol. leírása. Debrecen, 1757.
Kassa. Orpheus, 1790.
Kazinczy Ferenc. Magyarország Geographica, stb. Kassa, 1775.
Késmárk. Mind. Gyűjt. 1790.
Lalangue Ker. János. A magyarországi orvosvizekről. Nagy-Károly, 1783.
Liptómezei népszámlálás 1785. M. Hirm. 1785.
Losontzi István. A' szent históriának Summája stb. És most Magyarország' Kis Tükörével stb. Pozsonyban, 1771.
 Hármás Kis Tükör. Pozsony, 1777.
Magyar egyetemes geographia. 1756.
Murányvár. Mind. Gyűjt. 1790.
Nagyszombat. Mind. Gyűjt. 1790.
Nyitra. Mind. Gyűjt. 1790.
Podolin. Mind. Gyűjt. 1790.
Pozsonyi népszámlálás. M. Hirm. 1786.
Pozsony. Mind. Gyűjt. 1790.
Rozsnyó. Mind. Gyűjt. 1790.
Rövid Magyar Geographia. Pest, 1787.
Sándor István. Pannoniának városiról, helyiségiről s vizeiről. Sokféle. 1796.
Sellye. Mind. Gyűjt. 1790.
Szaitz Leó. Magyar és Erdélyországnak rövid Ésmérete. Pest. 1791.
Szaller Gy. Magyar Ország' Földleírásának rövid foglalattya. Pozsony, 1796.

- Szatmárnémeti Pap* István. Magyarországnak gyermekek számára versekben készített leírása. Nagy-Károly, 1760.
- Szent János könyve.* (Kézirat, 1643. L. Márki S. Hazánk leírói. F. K. 1887.) Szepesvár. Magy. Könyvh. 1800.
- Tinódi Sebestyén.* Szitnia, Léva, Tsábrág, Murány váráról. 1550 körül. Ungvár. Mind. Gyűjt. 1790.
- Utazás Magyarország felső részében.* M. Hirm. 1794.
- Vályi András.* Magyar Országnak Leírása. Buda, 1796—99.
- (*Váradi*) *Baranyi László.* Rövid Magyar geographia. Pest, 1796.
- A geographia tudományak első kezdete. Hála, 1749. Pest, 1787.
- Vetsei Pap* István. Magyar geographia. Pécs, 1741.

1801—1850.

- A Kárpátok vagy a Tátra.* Magyarföld és Népei. 1846.
- Albach J. Sz.* Magyarország rövid leírása. Pesten, 1834.
- Almási Balogh Pál.* Baradlai utazás 1818-ban. Tud. Gyűjt. 1820.
- Arányi* (előbb Lóstájner) Lajos György. Rudnó és lelkesze 1844. és 1845-ben. Pest. 1846.
- A szépeességi XVI. városok* pragmatikai történet s állományvázlata. Lőcse, 1842.
- A szláv határszélek lakói.* Hon és K. 1847.
- Az ország népe számának és állapotjának tudva tartásáról való oktatás.* Hely és évszám nélkül. Magy. Nemz. Múz.
- Bartsch E.* Sárosmegye helyirata. Eperjes, 1846.
- Bárándy János.* Magyarország statistikai összes átnézete. Bécs, 1842.
- Benczedy Zsigmond.* Magyarország és Erdély nagyfejedelemség posta-intézete. Kassa, 1840.
- Benczúr Miklós.* Galgóc. Honderű, 1846.
- Nyitra. Honderű, 1846.
- Berecz Károly.* Utazási képek Magyarhonban. Selmece, 1842.
- Pozsony. Életképek, 1848.
- Bizáki Puky Károly.* A magyar haza. Pest, 1833.
- Bloksay.* Nyitra és környékéről. P. Divatl. 1845.
- Brujmann Soma.* Sajóvölgy. Regélő P. Divatl. 1845.
- Csaplovics János.* Ethnographiai értekezés Magyarországról. Tud. Gyűjt. 1822.
- Felelet az ethn. értekezéseimet érdeklő igazításokra. Tud. Gy. 1822.
- Ethnogr. cikkei a Hesperusban és a Tud. Gyűjt.-ben 1817-től kezdve.
- Csató Pál.* Uti jegyzetek. Regélő, 1835.
- Csikvándi.* Zsély. Hirnök, 1841.
- Czilchert Róbert.* Szliács. Pest, 1838.
- Desőfi J.* Bártfai levelek. S.-Patak, 1818.
- Dóczy József.* Magyarország tökéletes mutató könyve. Bécs, 1830.
- Elsner J. G.* Vázlatok Magyarországból. Rajzolatok, 1836.

- Eördögh K.* Vág völgye. Pozsony, 1848.
Eperjes délnyugotról. Életképek, 1846.
Erdélyi J. Nemzeti iparunk. Pest, 1846.
Fejér Gy. Honi városainknak nemzetünk kifejtülésére befolyások. Pest, 1837.
Felföldi levelek, 1833. Honti Lit. Fűzér. 1839.
Fényes Elek. Magyarországnak s a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja stat. és geogr. tekintetben. Pest, 1836—1840.
 Magyarország statistikája. Pesten, 1842.
 Magyarország földleírása. Mez. Napt. 1843—49.
 Magyarország leírása. Pest, 1847.
Fischhof J. W. Szliács. Pesth, 1847.
F. S. Kárpáti vándorlások. Tud. Gyűjt. 1820.
Gegő Elek. Magyarország rövid földrajza. Pest, 1834.
Halászy József. Utazás Nógrádból Szepesbe egy oldaltekintettel Zólyomra. Tud. Gyűjt. 1829—30.
 Rajzok Nógrád, Zólyom s Bars megyék felsőbb vidékéről. Közlemények, 1841.
Henszlmann Imre. Kassa sz. kir. város. Magyarföld és Népei, 1846.
Hollók Imre. Rozsnyó. Tud. Gyűjt. 1830.
Horváth Ádám. Magyarországnak belső esmérete. Veszprém, 1817.
Horváth Kálmán. Magyarország rövid földleírása. Pest, 1845.
Horváth M. Az ipar és kereskedés története Magyarországnak. Buda, 1840.
Horváth Pius. Magyarország ismertetése. Pest, 1847. és 1848.
H—sz—gh. Sturecz. Társalk. 1838.
Hübner János (Sperl-Fejér). Mostani és régi nemzeteket, országokat, stb. esmértető Lexikon, Pesten, 1816.
Jassik Menyhért. Trencsin vármegye. Regélő, 1839.
Jeniss János. Trencsén vármegyéről. Tud. Gyűjt. 1823.
Jenőfi. Kirándulások. Életképek, 1846.
Kassa városa történeteinek rövid évkönyve. Árpádia, 1835.
Kirándulás Lőcsére. Életképek, 1847.
Kitaibel Pál. Elő tudósítása a bárttai ásványos vízről. Kassa, 1801.
 Rövid tudósítás a szalatnyai bor- (sós, savanyú) vízről Honth vármegyében. Pest, 1802.
Komory Dávid. Körmöcz. Honderű, 1848.
Körláthkö vára. F. M. Or. Minerva, 1834.
Kossovich Ferenc. Kirándulás a bányavárosokba. Társalk. 1835.
Körmöcz-Bánya. Fillértár, 1835.
Krasznahorka. Árpádia, III. 1838.
Krasznahorka. Regélő, 1839.
Krasznahorka. Fillér-Kalend. VIII. 1844.
K. S. Rokos Trencsénmegyében. Regélő. 1835.
Kubinyi Ág. Kirándulás Pohorelláról a Királyhegyre. 1842.

- Kubinyi F.* A hermanéci kirándulásról. M. orv. és term. munk. III. 1843.
Leopoldvára. Honderű. 1846.
Literati Sámuel. (ns.) Zólyom. Társalk. 1839.
Magda Pál. Magyarország statisticája. Sopron, 1818.
 Magyar Országnak . . . legujabb stat. és geogr. leírása. Pesten, 1819.
Magyar föld és népei eredeti képekben. Pest, 1848.
Magyarország királyi városinak némely jelességeik. Hasznos Mul. 1817.
Magyarország népesedési táblája. Buda, 1821.
Magyarország rövid földleírása. Pozsony, 1835.
Magyarország. Honl. könyve, 1847.
Magyarország rövid földleírása. Pest, 1849.
Magyarországi várak, váromlادékok s maradványok. M. Hazai Vándor, 1833.
Magyary Mihály. Rimaszombat jelen állapotja. Társalk. 1840.
Majorszky J. Városaink philosophiai tekintetből. Budán, 1842.
Marikowszky György. A nagy-rötzei orvosvíznek elbontásáról. Rozsnyón, 1829.
Medgyesi Adalbert. Pozsony vármegye leírása. Társalk. 1836.
Medve Imre. Bártfa, sz. kir. város. Magyar föld és Népei, 1846.
Melzer Jakab. Szepes vármegyéről geogr. hist. és stat. tudósítások. Tud. Gyűjt. 1818.
 és *Raisz Károly.* Poprád partjain fekvő s megjegyzésre méltó némely városokról, falukról, stb. Tud. Gyűjt. 1819.
Mindszenty D. Murányvár. Árpádia, 1833.
Mlgr. Rövid vázlat Ungh vármegyéről. Regélő, 1836.
Mocsári Antal. Nemes Nógrád vármegyének históriai Geographiai és statisztikai Esmertetése. Pest, 1826.
Neumann J. Első oktatás a földleírásban. Buda, 1845.
Nyárady E. Táj- és életképek Gömörből. Századunk, 1841.
Nyitra. Fillértár, 1834.
Ocskowszky János. Magyarország földleírása kérdésekben és feleletekben. Nagy-Szombat, 1841.
Onneti. Utazási töredékek levelekben. Hasznos Mul. 1836.
Palkovich Antal. Utazás Lőcséről Krakóba és vissza. Társalk. 1839.
Palugyay Imre, ifj. Megye Statistika. Pest, 1848.
Pernold Adolf Emanuel. Magyarország Pozsony vármegyéje. Bécs, 1840.
Podhradczky József. Szokolca sz. kir. város régiségeiről. Tud. Gyűjt. 1829.
Pozsony szab. kir. koronázó város. Filler-Kalend. 1837.
Remellay G. Zólyom. Magyar föld és Népei, 1846.
Romfi Jolán. Nyitra és vidéke. P. Divatl. 1845.
Rozsnyó és környéke. P. Divatl. 1842.
Saarosy József. Czigelka ásványos vize. Eperjes, 1846.
Sávoly Lajos. Rima völgye. Pesti Divatl. 1842.
Schulcz István. Utazási vázlatok Pestről Rozsnyóig. P. Divatl. 1847.

- Szalay Mihály.* Torna vármegyének rövid leírása. Hasznos Mul. 1833.
Szalkay G. Magyar keresk. almanach 1845-évre. Pest, 1845.
Szepesvár. Fillértár, 1835.
Szigony György. Szklenón és körüle. Társalk. 1842.
Szklabina. Aurora, 1823.
Tahy Gáspár. Sáros vármegye esmertetése. Tud. Gyűjt. 1834.
Tátra melléki tótok nemzeti szokásaik. M. Házi Barát, 1841.
Thomka Ferenc. Garamvölgye. Regélő P. Divatl. 1843.
T. L. Tátrai levelek. Athenaeum, 1840.
Tognio Lajos. Nehány szó Magyarhon ásványvizeiről. Pest, 1843.
Tomatti. Losoncz a mint van. Regélő P. Divatl.
Tormay György. Eperjes sz. kir. város. Magyar föld és Népei, 1846.
Tornavölgyi. Utirajzok Zemplén és Abaúj vidékéről. Rajzolatok, 1837.
Tóth-Pápai J. A tek. Thuróc vármegyében levő F. Stubnya meleg fürdő-
 vízről való tudósítás. H. n. 1807.
Török József. A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei s fürdő-intézeti.
 Pest, 1848. és 1859.
Trencsin. Regélő, 1835.
Trencsin. M. Házi Barát, 1836.
Trencsin vára. Fillér-Kalend. 1842.
Tuboly László. Magyarország régi földiratóhoz. Tud. Gyűjt. 1824.
Útmutató Magyarországon át. M. Házi Barát, 1841—46.
Vahot Imre. Úti emlények. P. Divatl. 1845.
 Magyar föld és népei eredeti képekben. Fi. Pest, 1846—47.
 Eperjes jelen állapota. Magy. f. és népei. 1846.
 Murányvár és vidéke. Magy. f. és népei. 1846.
Vállas Antal. Nemzeti Encyklopaedia. Pest, 1848.
Vörös Antal és Pereczparti. Cseklész. Pesti Röpiratok, 1849.
X pro Q. Magura. Társalk. 1845.
y. Zólyom. Árpádia, 1835.
Zipser R. Értekezés Zólyom megye földisme viszonyairól. M. orv. és term.
 munk. III. 1843.
Zólyom. Fillértár, 1834.
Zólyom-Lipcse. M. Házi Barát. 1847.

1851—1900.

- Abai Ottó.* I. Tirts alatt.
Abaúj-Torna vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai.) Bp. 1896.
Acsády J. Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886.
 Közgazd. állapotaink a XVI. és XVII. századokban. Bp. 1889.
 Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, 1720—1721.
 Bp. 1896.

- A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604. Bp. 1897.
- Magyarország 1606 a bécsi béke korában. Térkép. Bp. 1898.
- A gömörmezei vasipar.* Rozsnyó, 1885.
- A magy. kir. kincstár fürdőhelyei.* Bp. 1883.
- Bakó János. Stubnya gyógyfürdő. Bp. 1896.
- Ballagi G. Zemplénmegye. Bp. 1893.
- Balogh Pál. A népfajok Magyarországon. Ethnographia, XI. 1900.
- Barkó J. Tört. jegyzetek Bars megye ill. Léva multjához. Lévai gymn. Ért. 1885—86.
- Bartoš F. A morvaországi szláv nép élete. (Az osztr.-magy. monarchia írásban és képen. XIV.)
- Bartsch Gusztáv. Feketehegy-fürdő Szepes megyében. Bp. 1895.
- Bánó J. Sáros vm. népének magyarságáról. Századok, 1881.
- Bedő Albert. Az erdők és az erdészet. (Az o.-m. mon. í. és k. III. 1888.)
- Bernáth József. Adatok Magyarország ásványvizi isméréhez. Bp. 1876.
- A magyarországi ásványvizek lelhelyei. Bp. 1877.
- Berzeviczy Albert. Sáros megye. (Az osztr.-magy. mon. í. és k. XVIII. 1900.)
- Boleman István. Vihnye vastartalmú hévíz Bars megyében. Selmece, 1878 és Bp. 1895.
- A fürdőtan kézikönyve. I. Új-Tátrafüred, 1884.
- Magyar gyógyfürdők és ásványvizek. Bp. 1892.
- Magyar fürdők és ásványos vizek. Bp. 1896.
- Borbás Vince. A Fátra-hg. nemzeti és növényzeti alapon. Bp. 1898.
- Bókay Árpád. Hazai és külföldi ásványvizek és fürdők összehasonlítása. Bp. 1895.
- ch. Zawilinski Román: A tótok, életük és irodalmuk. Ethn. XI. 1900.
- Chalupka Rezső. Bártfa-fürdő történetének vázlata. Eperjes, 1897.
- Chyzer Kornél. A Rank-Herlányi fürdő. Bp. 1881.
- Zemplénmegye ásványvizei. Bp. 1882.
- A czigelkai Lajos-forrás. Sátor-Alja-Újhely, 1882.
- A szobránczi fürdő ismertetése. Bp. 1882.
- Magyarország gyógyvizeiről. Debreczen, 1882.
- Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. S.-A.-Újhely, 1885.
- A magyar fürdőkről. Bp. 1886.
- Balneológiai munkái. Bp. 1896.
- és *Homolka*. Magyarország gyógyhelyei és ásványvizeinek térképe.
- Csánki Dezső. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890.
- Császár F. Vágvölgyi hét tájkép. Pest, 1855.
- Czambel Samu. A tót nyelv és irodalom. (Az o.-m. mon. í. és k. XV. 1899.)
- Czilchert K. Pozsony vármegye helyrajzi és statisztikai leírása. Bp. 1873.
- Demkó Kálmán. A felső-magyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Bp. 1890.

- A szepesi százszok ősi jogélete. Lőcse, 1896.
 Lőcse története. Lőcse, 1897.
- Dualszky* I. Nyitra vár és város történelmi vázlata. Nyitra, 1875.
- Dúbraví Kusy* Emanuel. Morvaország lakosságának testalkata. (Az o.-m. mon. í. és k. XIV.)
- Farbaky* István. Bányászat és kohászat. (Az o.-m. mon. í. és k. XVIII. 1900.)
- Fejérpataky* László. Magyarországi városok régi számadás könyvei. Bp. 1885.
 Kálmán király oklevelei. Ért. a tört. oszt. kör. XV.
- Fincziczky* Mihály. Ungmegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Findura* J. Rima-Szombat szabadalmas város története. Bp. 1894.
- Fülöp szász-coburg-gothai hg. őfensége vasgyárjai Pohorellán.* Bp. 1896.
- Fülöp Szász-Koburg-Gothai hg.* leírása után. A Murány és a Garam völgye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
 A Murány völgye és a Garam völgyének gömöri része. F. K. XXVIII. 1900.
- Gallia* Rezső. Trencsén-Teplicz gyógyfürdő. Bp. 1895.
- Gáspár* Imre. Hazánk tót népe. Bp. 1879.
- Gezell* S. Körmöczi ércbányaterület bányageológiai felvétele. Bp. 1888.
- Grünwald* Mór. Szliács, szénsavdús vasas fürdő Zólyom mellett. Bp. 1887 és 1898.
 A vasas hévvizetről. Bp. 1897.
- György* Aladár. Felső-Magyarország. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
- Hankó* Vilmos. Hazai kénesfürdők. Bp. 1895.
 A hazai szénsavas fürdők és ásványvizek. Bp. 1896.
- Hanusz* István. Tájéki szépségek hazánkban. F. K. 1885, 1892 és 1903.
 Magyarország határai. F. K. 1895 és 1899.
 Hazánk városainak fekvése. F. K. 1896.
 Az iparüzés földrajzi elosztakozása Magyarországon. F. K. 1899.
- Hasenfeld* Manó. Orvosi szemle az 1860-ik évi fürdői idény fölött Szliácscon. Pest, 1861.
 Szliács fürdő gyógyhely. Pest, 1871.
 Szliács fürdő gyógyhely Zólyom mellett. Tájéki, történeti, földtani, stb. tekintetben. Bp. 1878.
 Külföldi és hazai ásványvizek s gyógyhelyek. Bp. 1892.
- Havass* Rezső. A felvidék eltótosodása. F. K. 1899.
- Haydín* Imre. Az Árpádok korában élt trencsényi várbirtokosok. Pozsonyvidéki Lapok, 1886.
- Heksch* Sándor. F.-Tátra-Füred éghajlati gyógyhely. Bécs, 1881.
 A trencsén-teplíci fürdő leírása. Pozsony, 1884.
- Hintz* Henrik. Bártfa gyógyfürdő Sáros vármegyében. Bp. 1895.
- Hlalky* J. Czéhtestületek és iparosélet Körmöczbányán a XV—XVII. században. Körmöczbányai réalisk. Ért. 1886.
- Hlavács* Samu. Lueski gyógyfürdőnek rövid vázlata. Bp. 1886.

- Hodinka* Antal. A rutének. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Hofbauer* Incze. „Magyar Baedeker.“ Az összes honi fürdők és ásványvizek útmutatója. II. évf. Bp. 1899.
- Hohlfeld* Lajos. Fürdő-utmutató. Bp. 1895.
- Horvay* Ede. A Szepesség és a Magas-Tátra. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Houdek* V. A szlávok helységei, házai, mondái és meséi. (Az o.-m. mon. XIV. 1897.)
- Hörk* József. A sáros-zempléni ev. esperesség története. Kassa, 1885.
- Höke* Lajos. Vándorló tótok. „Fővárosi Lapok“. 1886. 335. sz.
- Hradszky* J. Vándorlások a Szepességben. Igló, 1884.
- Szepesvár és környéke. Igló, 1884.
- Szepesmegye helységneveinek betűrendes jegyzéke. Szepesm. tört. társ. évkönyve, II. köt. 1886.
- Szepesvármegye helységnevei. Lócse, 1887.
- Szepesvármegye a mohácsi vész előtt. Szepesváralja, 1888.
- A szepesi tízlandzsások széke. Lócse, 1895.
- A XXIV. kir. plébános testvérelete és a reformáció a Szepességben. Miskolcz, 1895.
- Hunfalvy* János. Gömör és Kishont törv. egy. várm. leírása. Pest, 1867.
- A m. sz. kor. birodalmának földr. alakulata. (Az o.-m. mon. III. 1888. és XV., XVIII. 1900.).
- Hunfalvy* Pál. Magyarország ethnographiája. Bp. 1876.
- Tanulmányok. Bp. 1881.
- Ilosvai* Hugó. Hol nyaraljunk? Bp. 1895.
- Ipolyi* Arnold. Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlat. Bp. 1874.
- Jankó* János. Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Bp. 1897.
- Jankura* J. A Szepesvármegyében lakó szláv nép nyelve, erkölcsi, köz- és házi szokásai. Szepesi emlékkönyv. Szepesváralja, 1888.
- Jármay* László. Tátrafüred climatikus gyógyhely Szepesmegyében és környéke. Bp. 1885.
- Ó-Tátrafüred (1797—1897) és környéke. Bp. 1887.
- Jedlicska* Pál. Kiskárpáti emlékek. Bp. 1882.
- Kiskárpáti emlékek Éleskőtől Vágújhelyig. Eger, 1891.
- Jekelfalussy* József, I. Láng Lajos alatt.
- Kalcsok* L. A Garam völgye. Tata, 1892. (A tatai gymn. Ért.).
- Kammerer*, I. Velits.
- Kandra* Kabos. Szent János könyve. Adatok az egeri egyházmegye történetéhez. Folyóirat. Eger, 1886.
- Kálnay* N. Csesztve község történelme és leírása. Bp. 1884.
- Károly* Gy. H. Abaújmegye XVI. századbéli műv.-történelméből. Kassa, 1875.
- Kelen* István. Borosznó gyógyfürdő. Bp. 1897.
- Keleti* K. A népszámlálás. Pest, 1869.
- Hazánk és népe. Pest, 1871.

- A szent István korona országainak népessége. Pest, 1871.
 Magyarország népesedési mozgalma, 1864—1873.
 Magyarország statisztikája. Bp. 1876.
 Magyarország népességének szaporodása és fogyása országrészekben és nemzetiség szerint. Bp. 1879.
 A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Bp. 1882.
 Magyarország népességének élelm. statisztikája. Bp. 1887.
 Az ipar. (Az o.-m. mon. III. 1888.)
- Kemény L.* Száz év Kassa legrégebbi történetéből. Kassa, 1893.
Király Pál. Abaúj-Tornamegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
Klvana József. A morvaországi szlávok népviselete. (Az o.-m. mon. XIV. 1897.)
- Knauz N.* A Garam melletti szentbenedeki apátság. Bp. 1890.
Korányi Frigyes. Szinyelipóczi Salvatorforrásról. Bp. 1886.
Korponay János. Abaújvármegye monographiája. Kassa, 1866—1878.
Korytnica felső-magyarországi gyógyfürdő. Pest, 1868.
Kovács Gyula. Eltötösodott magyarok Bars megyében. Ethn. X. 1899.
Kőrösi József. Adalékok Hontmegye nemzetiségi monografiájához. Bp. 1883.
 Eltötösodás és magyarosodás Hontmegyében. Bp. Szemle, 1893.
 Eltötösodás és magyarosodás Nyitra vármegyében. Bp. Szemle, 1896.
 A felvidék eltötösodása. Bp. 1898.
- Križko Pál.* Körmöczbánya birtokának keletkezése és fejlődése. Századok, 1885.
- K—s. L—ó.* Kőrösy József: A felvidék eltötösodása. Ethn. X. 1899.
- Kubinyi M. ifj.* Árva vára. Pest, 1872.
 Árva vára. Bp. 1890.
 Felső-Magyarország ősrégészeti emlékei. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
 Árvamegye. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
- Láng Lajos.* Magyarország népmozgalma, 1880—1885. Ért. a társ. tud. köréből, IX.
 A nemzetiségek Magyarországon és Ausztriában. Bp. 1898.
 és *Jekelfalussy József.* Magyarország statisztikája. Bp. 1884.
- László E.* Utirajzok a Felvidékről 1880. év nyarán. Orosháza, 1883.
- Lehoczky Tivadar.* Beregmegye leírása. Bp. 1876.
 Bereg vármegye monographiája. Ungvár, 1881.
 Beregmegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Lengyel Béla.* A szulinyi ásványvíz vegyelemzése. Pest, 1869.
 A rank-herleini és szejkai ásványvizek. Bp. 1880.
- Lengyel Dániel.* Fürdői Zsebkönyv. Pest, 1853.
- Lengyel C. M.* Ruthénekről. Ungvár, 1899.
- Lomnitz Vilmos.* Átnézet a feketehegyi vízgyógyintézetéről Szepesmegyében. Rozsnyó, 1883.

- Lovassy S.* A Murányvölgy murány-nagyróczei szakaszának földrajza. Bp. 1884.
- Louványi Gyula.* A Vág és vidéke. Bp. 1881.
Nyitra megye. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
Trencsén megye. U. o.
Turócz megye. U. o.
Zólyom megye. U. o. XVIII. 1900.
- Lukács Béla.* Közlekedési intézmények. (Az o.-m. mon. III. 1888.)
- Magyar stat. közl.* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—21. Bp. 1896.
A különböző népszámlálások kötetei 1900-ig.
- Majláth Béla.* Liptó megye. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
Liptó vármegyei levéltári kutatások eredményei. Tört. Tár, 1879.
Adatok a helynevek történetéhez. Bp. 1882.
Liptó megye törzsökös családjai. Bp. 1892.
A liptó megyei kir. solymárok leszármazói. Turul, 1899.
- Márki Sándor.* Európa a magyarok honfoglalása s a Frank-birodalom bomlása idején. Bp. 1893.
- Melich János.* A szlávtság eredetéről. Ethn. IX. 1898.
- Mihalik J.* Liptó vármegye topografiai tekintetben. Igló, 1886.
- Mikulik J.* A bánya- és vasipar története Dobsinán. Bp. 1881.
A gömöri ág. h. ev. esperességnek története. Pozsony.
- Molnár István.* Bortermelés. (Az o.-m. mon. III. 1888.)
és Törs Kálmán. Kertészet. U. o.
- Myskowszky Viktor.* Kassa középkori erődítményei. Kassai Főreal Ért. 1886.
- Nagy Gy.* Zemplén vármegye a XVI. században. Sátoraljaújhely, 1888.
- Nagy Iván.* Nógrád megye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Nagy József.* Nyitra megye helyírása. Komárom. 1864.
A cholera Nyitra megyében 1831-től 1874-ig. Nyitra, 1876.
- Nagy J.* A tótok otthonáról Árvamegyében. Alsókubin, 1891.
- Nendtvich Károly.* A stubnyai hévizek. Bp. 1878.
- Nyitra vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár.) Bpest, 1898.
- Ortvay Tivadar.* Magyarország régi vízrajza a XIII. sz. végéig. Bp. 1882.
Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp. 1891.
Pozsony város története. Pozsony, 1882.
Pozsony város és Pozsony megye. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
- Ossikowszky József.* A bártfai fürdő ásványvizének chemiai elemzése. Bp. 1885.
- Paikoss E.* A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története. Sáros-patak, 1889.
- Papp Samu.* Alsó-Tátrafüred. Bp. 1895.
- Pasteiner Gyula.* Építészeti emlékek Felső-Magyarországon. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)

- Pechány* Adolf. Trencsénmegye népe. (Főgymn. Ért.) Trencsén, 1884.
 Kalauz a Vág völgyében. Bp. 1888.
 A Vág völgy népéről. Bp. 1888.
 Turista kirándulások a Kis-Fátrában. Bp. 1889.
 Emléklapok a magyar orvosok és természetvizsgálók 1897. aug. 22—25. napjain Trencsénben tartott XXIX. vándorgyűlése alkalmából. Trencsén, 1897.
 A felső-magyarországi tótok. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
 A felvidéki tót népről. F. K. XXVIII. 1900.
- Pelech* E. J. A sztracennai völgy és a dobsinai jégbarlang. Igló, 1878 és Bp. 1884.
- Pelsőczy* H. Gy. Magyarország és a tótok. Bp. 1882.
- Petrogalli* A. Kirándulás Trencsén környékére. (Gymn. Ért.) 1886.
- Péché*. Alsó-Magyarország bányamívelésének története. Bp. 1884—87.
- Péterffy* Z. Jelentés a földmív. m. kir. miniszter úrhoz Magyarország mezőgazdasági háziiparáról. Pozsony, 1893.
- Pintér* S. Szécsény és közvetlen vidéke a honfogl. előtti korban. Losoncz, 1897.
- Plichla* S. Nógrádmegye felvidéke éghajlati és közegészségügyi tekintetben. Bp. 1875.
- Polónyi* Károly. A feketehegyi vízgyógyintézet. Rozsnyó, 1882.
- Potemkin* Ödön. Sáros vármegye leírása. 1863.
- Pozsony és környéke*. Pozsony, 1865.
- Pozsony vármegye*. Bp. 1897.
- Preysz* Kornél. Klimatikus gyógyhelyek. (Főleg a tátrai fürdők.) Bp. 1894.
 Hazai sósfürdők. Bp. 1894.
 A Szobránczi fürdő ismertetése. Bp. 1897.
 A Ránk-Herlányi fürdő. Bp. 1897.
 A czigelkai Lajos-forrás ismertetése. Bp. 1897.
 Tudósítás a Bártfai fürdőről. Bp. 1897.
 Fürdőink multjáról, jelenéről. Bp. 1897.
 Fürdőink vendégforgalma 1876—1895-ig. Bp. 1897.
 Magyarország gyógyvizeiről. Bp. 1897.
- Prónay* G. báró. Vázlatok Magyarhon népeletéből. Pest, 1855.
- Railsits* Lajos. Besztercebánya közegészségügye. Besztercebánya, 1897.
- Ránk-Füred*. Állami gyógyfürdő.
- Ráth* K. A magyar háziipar Bp. 1898.
- Reviczky*. A vágújhegyi prépostság története. Trencsén, 1897.
- Réthey* Ferenc. Ethnogr. térkép az 1880-iki népszáml. alapján. Bp. 1886.
- Romhányi* S. Gömör vármegyei képek. Bp. 1899.
- Ruffy* Pál. Barsmegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Sajó* Sándor. Hontmegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Sasinek*. Zólyom város számadásaiból. Tört. Tár, 1893.
- Scherfel* W. Aurél. A tátra-füredi Castor és Pollux ásványforrások. Bp. 1874.

- A Leibicz-kénfürdő. Bp. 1875.
 A szepesmegyei leibiczi kénfürdő. Bp. 1876.
 A felső-ruszbachi ásványvíz. Bp. 1880.
 A czemétei ásványvíz. Bp. 1883.
 A Sibrai (Sivabradai) fürdő. Bp. 1883.
 A tátrafüredi Hygiea-forrás. Bp. 1885.
 A koronahegyi fürdő (Smerdzonka). Bp. 1885.
- Schmidt* Attila. Gömörmege. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
Semayer Vilibáld. A szlávág eredetének Niederle-féle elmélete. Ethn. X. 1899.
Siegmeth K. A Magas-Tátra és az abauj-torna-gömöri barlangvidék. Bp. 1861.
Sochán Pál. A tót népviselet. (Az o.-m. mon. XV. 1899.)
Solcz Fr. A szepesi szászok bevándorlásáról. Kassa, 1876.
Steiner Albert. Szliács természetes meleg vasfürdőiről. Bp. 1881.
Szabó Benő. A szepesi szászok. Győr, 1866.
Szemere Albert. Szliács természetes meleg vasfürdőiről. Bp. 1881.
Szentgyörgyi Ede. L. *Tirts* Rezső alatt.
Szontagh Dániel (iglói). Árvamegye monographiája. (Kézirat, hol?)
Szontagh Miklós. Korytnica egyedirati vázlata. Bp. 1873.
 Új-Tátrafüred. Bp. 1877.
 Képes kalauz a tátraalji fürdőkbe és a magas Tátra hegyvidékére. Igló, 1885.
 A Magas Tátra és hegyvidéke. Új-Tátrafüred, 1895.
 Tátrakalauz. Bp. 1896.
- Szöts* P. Stubnyafürdő. Bp. 1892.
- Tagányi* Károly. Nyitramegye német telepeinek eredete. Századok, 1880.
 Tátrafüred. Bp. 1878.
 Tátrafüred éghajlati gyógyhely. Kassa, 1887.
Telkes Simon. Áruforgalmunk. Bp. 1886.
Than Károly. Az ozon képződésről. A polhorai sóstorrás. Pest, 1867.
 A szliácsi források. Bp. 1885.
- Thirring* Gusztáv. Útirajzok Árvamegye déli részéből. Igló, 1887.
 Árvamegye lakói. A Magy. K. Évk. XIV. 1887.
 Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. F. K. XXVI. 1898.
- Tirts* Rezső, *Szentgyörgyi* Ede és *Abai* Ottó. Selmezbányai kalauz. Selmezbánya, 1898.
- Tormay* Béla. Mezőgazdaság és állattenyésztés. (Az o.-m. mon. III. 1888.)
Tóth Lőrinc. Adatok a kassai ipar és keresk. történetéhez. (Kassai főreal. Ért. 1886.)
- Törs* K. I. *Molnár* a.
Turner Ferenc. A szobranci fürdő. Sárospatak, 1860.
Velits-Kammerer. Magyarországi török defterek. (Akadémia.) Bp. 1886.
Vogel Gusztáv. Korytnica. Bp. 1876.

- Volf György.* Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás. Bp. 1897.
- Waller Gy.* Az északi határon. Karcolatok Lublófüred életéből. Esztergom, 1893.
- Weber Samu.* A szepesbélei cseppkőbarlang. Bp. 1886.
Pödolin város története. Bp. 1891.
- Wekerle Sándor.* Zemplénmegye. (Az o.-m. mon. XVIII. 1900.)
- Wenzel G.* Bon Alajos jelentése Magyarországról a velencei nagytanácshoz 1519. Pest, 1856.
- Marino Sanuto Magyarországról 1496—1501-ben. Századok, 1871.
Nyitra vármegyének XV. századbéli vámhelyei. Pest, 1872.
Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben. Bp. 1877.
Kassa város parketkészítése a XV. század kezdetén.
Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880.
A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882.
- Weszelovszky K.* Égnajlati viszonyok Árvaváralján. Bécs, 1871.
- Zathureczky János.* Vázlatok a lipthói tótság néprajzából. Ethn. X. 1899.
- Zöld J.* Nagyszombat szab. kir. város történeti multja. Nagyszombat, 1896.

1901—1918.

- Acsády.* A magyar jobbágy-népesség száma a mohácsi vész után. Bp. 1906.
A magyar jobbágyság története. Bp. 1906.
- A Magy. Tört. Társ.* lipthómezei 1909. évi vándorgyűlése alkalmából kiadott bizottsági jelentései. Századok, 1909.
- A nemzetiségi kérdés Szepesvármegyében.* Az iglói nemzeti tanácsnak 1918 dec. havában beterjesztett jelentése. Kézirat szerző birtokában.
- A nemzetiségi viszonyok* tanulmányozására kiküldött bizottságnak a vármegye közgyűléséhez intézett jelentése. I. Nyitra, 1902.
- A pozsonyi, besztercebányai, kassai, stb. Iparkamarák évi jelentése.* 1911.
- Arányi Dezső.* Bártfa sz. kir. város és Bártfa gyógyfürdő ismertetése. Bp. 1901.
- Ausztria leírása.* Czirbusz Géza előadásai nyomán készült gépirásos jegyzet. Bp. 1918. Szerző birtokában.
- Balogh Margit.* Oláh Miklós Hungáriája, mint művelődéstörténeti kútfő. Bp. 1903.
- Balogh Pál.* A népfajok Magyarországon. Bp. 1902.
- Banner Benedek.* Adatok a nyitramegyei Ság község tótjainak ethnographiájához. Békés, 1912. (Ism. Gyórfy. Népr. Ért. 1914.)
- Bars vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár. 1903.)
- Bátky Zsigmond.* Magyarország néprajza. Bp. 1905.
Felföld-e vagy Felvidék. F. K. XLIV, 1916.
és *Kogutowicz Károly.* Magyarország néprajzi térképe 1:200.000 Bp. 1918.
Magyarország településszeriati néprajzi térképe. 1:300.000. Bp. 1918.

- Benisch* Artur. Városaink nemzetiségi viszonyai. *Magy. Figy.* 1914.
- Blattny* Tibor, I. Fekete Lajos alatt.
- Bonkáló* Sándor. A tót kérdés. *Magy. Figy.* 1913.
A szlávok Bp. 1915.
- Borcsiczky* Béla. Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi útvonalai a XIV. és XV. században. F. K. XLII. 1914.
A politikai változások befolyása Magyarország keresk. útjaira a XIV—XV. században. Bp. 1914.
- Bruckner* Győző. A soltészszág intézménye a Szepességben. (Békefi Remig emlékkönyv) Bp. 1912.
A szepesi szász nép. Bp. 1913.
- Cholnoky* Jenő. Magyarország geográfiai helyzete. F. K. XXXIV. 1906.
Magyarország néprajzi térképe. F. K. XXXIV. 1906.
A Föld hegyei és vizei. (Műv. Kvt.) Bp. 1906.
- Csippék* János. Adatok a felvidéki „olejkárok“ házaló gyógyszerárosok történetéhez. *Népr. Ért.* VIII. 1907.
Sáfrányosok a Felvidéken. *Népr. Ért.* XI. 1910.
- Czirbusz* Géza. Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár, 1902.
- Daróczi* Lajos. A kereskedelem története. Bp. 1902.
- Dékán* Kálmán. Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely, 1903.
- Divald* K. Félévig úton. Bp. 1904.
Szepes vármegye művészeti emlékei. Bp. 1905.
- Divéky* Adorján. Felső-Magyarország keresk. összeköttetése Lengyelországgal. Bp. 1905.
- Domanovszky* Sándor. Vöröskő. Pozsony, 1903.
- Dziák* Sándor. Eperjes város topográfiai növekedése és társadalmának átalakulása 1850-től. Bp. 1915.
- Eckhart* Ferenc. A főbányagrófi méltóság szervezése. Századok, 1914.
- Ernyey* József. Oláh vagy valach? *Ethn.* XV. 1904.
Tót demográfia. F. K. XXXIII. 1905.
Sochán Pál: A habán majolika és az exuláns cseh testvérek Magyarországon. *Népr. Ért.* VII. 1906.
A hazai tótság keleti nyelvjárása és meséi. *Ethn.* XVIII. 1907.
- Fabinyi* Lili. Goralok Árvamegyében. Vas. Újs.
- Farkas* Pál. Nógrád vármegye népe. Bp. 1911.
- Fekete* Lajos és *Blattny* Tibor. Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén. Selmecebánya, 1913.
- Fenczik* Jenő. Az ungmegyei folyó négyszög. Ungvár, 1918.
- Forberger* Béla. A szepesi német elem pusztulásáról. Igló, 1909.
- Figuss* Vilmos. Zólyom vármegye földrajza. Besztercebánya, 1909.
- Forgách* J. Szalánvári eredete és nevezetesebb eseményei. Mándok, 1906.
- Gagy* J. Az árvamegyei oláh telepek kiváltságlevele. *Tört. Tár.* 1910.
- Gárdonyi* Albert. Árva vármegye oláhjai. *Ethn.* XVI. 1905.

- Gerster* Béla. Utak és vasúttervek Gömör és Szepesség között. F. K. XXIX. 1901.
- Gömör és Kishont vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár. 1910.)
- Gömör és Borsod vármegyék bányászati és kohászati monografiája.*
- Hallenberger* Mihály. Szepes vármegye települési és gazdasági földrajza. Lőcse, 1914.
- Szepes vármegye geográfiai monografiája. Igló, 1914.
- Hanusz* István. Városaink fekvése. F. K. XXIX. 1901.
- Hanvai* Ede. Észak-Magyarország a Magas Tátrával. Dobsina, 1910.
- Haury* J. Rózsahegy települési és gazd. földrajza. Bp. 1912.
- Hézszer* Aurél. Magyarország földrajzi helyzete. F. K. XLIV. 1916.
- Hintz* Henrik. Bártfa gyógyfürdő. Bp. 1901.
- Horváth* J. Nemzetiségeink művelődés-története. (Békefi Emlékkönyv) Bp. 1912.
- Horváth* Sándor. A lipitói és turóci registrum. Bp. 1902.
- Regesták a lipitói és turóci registrumhoz. Bp. 1904.
- Hont vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár. 1907.)
- Hóman* Bálint. A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908.
- Illyefalvy* L. A Lengyelországnak elzálogosított XIII. szepesi város története. Makó, 1907.
- Iványi* Béla. Eperjes sz. k. város műtört. adatai. Bp. 1917.
- Jurkovich* Emil. Besztercebánya és vidékének kalauza. Besztercebánya, 1901.
- Königsberger* Mihály. Havi szemle, 1901.
- Besztercebánya multjából. Besztercebánya, 1901 és 1906.
- Karácson* Imre. Evlia Cselebi, török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664 és 1664—1666. Bp. 1904 és 1908.
- Karácsonyi* J. Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok, 1901.
- A magyar nemzet történeti joga területéhez. Bp. 1916.
- A tótok. A Cél, 1916.
- Károlyi* J. A trencsényi vár. Trencsén, 1910.
- Keller* Irén. A dunai átkelőhelyek. Kolozsvár, 1918.
- Kemény* György. Magyarország mezőgazdasága. Bp. 1917.
- Kerekes* György. A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687—1913 Bp. 1913.
- Kassa árumegállító jogának utolsó felújítása (1688—1694). Századok, 1916.
- Kerekes* J. Zoltán. Magyarország legrégebb gazdaságföldrajza. F. K. 1916.
- Kiss* Lajos, I. M. Kiss alatt.
- Kogutowicz* Károly, I. Bátky alatt.
- Kontraszty.* Történelmi összefoglalások. Bp. 1911.
- Kormos* T. A sztanisovai cseppkőbarlang Liptóme gyében. F. K. 1904.
- Körmöcbánya főbányaváros* multja és jelene. Bp. 1909.
- Közlemények Szepes vm. multjából.* Folyóirat.

- K. S. Oláh vagy valach?* Ethn. XV. 1904.
- Lechner Jenő.* A pártázatos reneszánszépítés Magyarország határai körül. Bp. 1915.
- Lehner Lipót.* Ált. földr. fogalmak és Zólyom vármegye. Besztercebánya, 1910.
- Lehoczky Tivadar.* Adatok a „vlach“ szó értelmezéséhez. Ethn. XII. 1901.
- Lóczy Lajos.* A magyar szent korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, stb. leírása. Bp. 1918.
- Ludwig J. Pozsony,* mint a nyugatmagyarországi ipar támaszpontja. Pozsony, 1911.
- Magyar. stat. közlemények.* Az 1910-es népszámlálás eredményei. Bp.
- Matunák Mihály.* Korpona szab. kir. város terei, utcái, közei és házsorai elnevezésének tervezete. Korpona, 1901.
- Adatok Korpona történetéhez. Korpona, 1902.
- Végles vára. Breznóbánya, 1904.
- M. Kiss Lajos.* A magyar nyelvhatár. F. K. XLIII. 1915.
- Nagy Géza.* Népfajok és népek a XIX. században. Ethn. XII. 1901.
- Nógrád vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár. 1911.)
- Ortway Tivadar.* Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905.
- és *Hrubant.* Magyarország egyházmegyéi a XIV. sz. elején. Térk. Bp. 1903.
- Magyarország r. k. egyházmegyéi a jelenidőben. Tk. Bp. 1903.
- Papp Károly.* A Magyar Birodalom vasérc- és kőszénkészlete. Bp. 1916.
- Pásztor Lajos.* A rutének letelepülési viszonyai és építkezésük kultúrgeográfiai szempontból. Ungvár, 1913.
- Pechány Adolf.* A magyarországi tótok. Bp. 1913.
- Podhradzky György.* Csehek és tótok. Új Nemzedék, 1917.
- A cseh-tót összeköttetések I—III. Új Nemzedék, 1917.
- Csehek-e a tótok? Magy. Figy. 1917.
- A tót nép művészete. Diszító Művészet, 1918.
- Csehek-e a tótok? Magy. Figy. 1918.
- A csehek Magyarországon. Új Nemz. 1918.
- Podhradzky Lajos.* Tót irodalmi szemelvények. I. Bevezetés és áttekintés. (Kézirat szerző birtokában.)
- Posewitz Tivadar.* A Magas-Tátra és a Szepesi Középhegység. Kassa, 1904.
- A szepesi középhegység. Bp. 1909.
- A Szepesség. Bp. 1909.
- Prinz Gyula.* Magyarország földrajza. Bp. 1916.
- Romhányi S.* Kárpátalji völgyek. Bp. 1902.
- Kárpáti tájak. Bp. 1903.
- Ruffy Pál.* Bars vármegye gazdasági leírása. Bp. 1901.
- Semayer V.* A szlávok fajisága és eredete. Ethn. XII. 1901. és XIII. 1902.
- Sobó Jenő ifj.* Selmeczbánya sz. kir. város társadalma a XVI. század második felében. Bp. 1910.

- Strausz* Adolf. Az új Balkán félsziget. Bp. 1913.
- Sváby* F. A Szepesség lakosságának sociologiai viszonyai a XVIII. és XIX. században. Lócse, 1901.
- Szabó* Oreszt. A magyarországi oroszokról. Bp. 1913.
- Szádeczky* L. A céhek története Magyarországon. Bp. 1913.
- Sztripszky* Hiador. Tomašivskij István: A magyarországi ruténség néprajzi térképe. Népr. Ért. XI. 1910.
- Tagányi* Károly. Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv, VII—VIII. 1913.
- Telléry* Gy. Igló könyve. Igló, 1909.
- Thirring* G. A magyarországi kivándorlás és a külf. magyarság. Bp. 1904.
- Tóth* Sándor. Sáros vármegye monografiája. Bp. 1909—1912.
- Tóth-Szabó* Pál. Tornamegye régi oláh telepesei. Ethn. XIV. 1903.
- A cseh-huszita mozgalmak és uralom tört. Magyarországon. Bp. 1917.
- Vándoripar Szerbiában.* Belgrádi Hírek. II. 181. Belgrád, 1917.
- Váradi* G. Árvamegyei almanach. Alsókubin, 1912.
- Volosin* Ágoston. A rutének tótosítása. Gör. kath. Szemle, Ungvár, 1916.
- Zemplén vármegye.* (Magy. orsz. várm. és vár. 1906.)
- Zsilinszky* M. A magyarhoni prot. egyház története. Bp. 1907.

1919—1924.

- A magyar béketárgyalások.* 4 kötet. Külügyminisztérium, Bp. 1920.
- Bátly* Zsigmond. Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban. F. és E. 1921.
- Benisch* Arthur. A Magyarországtól elszakított területek nemzetiségi és felekezeti viszonyai. F. és E. 1922.
- Bonkáló* Sándor. A magyar rutének. Bp. 1920.
- Bruckner* Győző. A Szepesség népe. Bp. 1922.
- Divald* Kornél. Művészeink nemzetisége és társadalmi helyzete a közép-korban. Társadalomtudomány, 1923.
- Domanovszky* Sándor. A magyar kérdés tört. szempontból tekintve. Bp. 1920.
- Dörre-Lux.* Magyarország néprajzi térképe. Bp. 1920.
- Edvi Illés* A. és *Halász* A. Magyarország gazdasági térképekben. Bp. 1920.
- Ernyey* József. Tótnyelvű krónikás énekek és kuruc dalok. Ethn. 1922.
- Fodor* F. Magyarország gazdaságföldr. térképe. 1:1,500,000. Bp. 1920.
- Halász* Albert, I. *Edvi Illés* Aladár a.
- Hodinka* Antal. A kárpátalji rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk. Bp. 1923.
- Iványi* Béla. Pro Hungaria Superiore. Debrecen, 1919.
- Jancsó* Benedek. Defensio Nationis Hungaricae. Bp. 1920.
- Kogutowicz* Károly. Magyarország néprajzi térképe. 1:1,000,000. Bp. 1919.
- A nemzetiségek megoszlása Magyarországon. Népt. Lapja. 1920.
- Zsebatlasz. Bp. 1922.
- Osztrák vélemény a Monarchia geográfiai alapjairól. F. és E. 1922.

- Kovács* Alajos. Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszünte óta. Bp. 1919.
- A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Bp. 1919. Ellenérvek a cseh, román és szerb területi követelésekkel szemben. Bp. 1919.
- Nemzetiségi viszonyaink kialakulása az utolsó két században. Népt. Lapja, 1920.
- Magyarország népességi statisztikája 1910-ben. Bp. 1921.
- A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922.
- Lechner* Jenő. Az elszakításra ítélt Magyarország. Bp. 1920.
- Lux*, I. Dörre a.
- Magyarország gazdaságföldrajzi térképe*. Bp. 1920.
- Magyarország népessége*. (Az áll. stat. hiv. kiadv.) Bp. 1920.
- Marczali* Henrik. A Felvidék városainak településtörténete. (Kézirat.)
- Mályusz* Elemér. Turóc vármegye vámhelyei és forgalma a középkorban. Századok, 1919—1920.
- Turócmege kialakulása. Bp. 1922. (Ism. F. és E. 1923.)
- Melich* János. Bolgárok és szlávok. Magyar Nyelv, 1921.
- Laborc. Magyar Nyelv, 1923.
- Pezenhoffer* A. A demogr. viszonyok befolyása a nép szaporodására. Bp. 1922.
- Podhradzky* György. Csehek és tótok. Bpesti Szemle, 1919.
- A tót- és magyarlakta terület gazdasági és kulturális egymásrautaltsága. Nem! Nem! Soha! 1920.
- A Felföld nemzetiségi viszonyai. F. és E. 1922.
- A tótoklakta Felföld politikai és kulturgeográfiája. Bpest, 1924.
- Strömpl* Gábor. Pozsony települése. F. és E. 1921.
- A gömör-tornai karszt emberi telepei. F. és E. 1922.
- A javorinai határkérdés. F. és E. 1923.
- Tagányi* Károly. Néhány besenyő helynévről. F. és E. 1922.
- Telcki* Pál gróf. Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján. 1:1.000.000. Bp. 1919.
- Zoványi* Jenő. A reformáció története. Bp. 1923.

3. Tót.

1867—1900.

- Bazovský*, L. Närečie viaceré zo Zemplína a zo Šariša. Slov. Pohľ. 1900.
- Bánik*, Juraj. Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Turč. Sv. Martin, 1891.
- Bielek*, A. Obchod, priemysel a hospodárstvo v Trenčiansku. Sl. P. 1891.
- B—y*, A. Dolu Tekovským Pohroním. Sl. P. 1900.
- Dobšinský*, Pavol. Prostonárodné obyčaje, povera a hry slovenské. Turč. Sv. Martin, 1880.
- Drož*, K. Tatry. Ružomberok, 1897.
- Filo*, Matúš. Slovenský obchodník v Ruskom kraji. Turč. Sv. Mart. 1888.

- Holuby*, Joz. Obrázky zo Slovenska. Sl. P. XVII. 1897.
- Hyroš*, Št. Zámok Lykava a jeho páni. Turč. Sv. M. 1876.
- Kerekeš*, Ján. Hrady trencianskeho Považia. Let. M. Slov. B. Bystrica, 1867.
- Kmeľ*, Andrej. Veleba Sitna. Tovaryšstvo. Ružomberok, 1893.
Starožitnosti v Honte. " " 1895.
- Koleny*, Emil. Banátski Slováci. Sl. P. XII. 1892.
- Kompánek*, J. Nitra. Tovaryšstvo, Ružomb. 1895.
- Križko*, Pavel. Historické pamätnosti v Turci. Let. B. Bystrica, 1867.
Kremnická komora a jej grófi. Sl. P. 1881.
Turčianske, čiže Štubnianske Teplice. Sl. P. XI. 1891.
Orava a Turec. Sl. P. XII. 1892.
Bzovská Lehota. Sl. P. XVII. 1897.
Veľká Mútna a jej páni. Sl. P. XVIII. 1898.
Domov slovenskej cirkevnej reči a maďarské zaujatie vlasti. Sl. P. XVIII. 1898, XIX. 1899.
Kremnické školstvo. Sl. P. XIX. 1899, XX. 1900.
- Lichard*, D. Z topografie Malých Karpatov. Letopis Mat. Slov. 1871.
- Liptovský Starhrad*. Salvov Domový Kalendar z r. 1885.
- Lombardíni*, Alex. Vršatec. Sl. P. XVII. 1897.
Hlohovec. Sl. P. XVII. 1897.
- Maďari a Slovania v minulosti*. Z rozpravy K. J. Grola. Sl. P. XIV. 1894.
- M. G. K.* Premávkové cesty. Sl. P. 1881.
- Minárik*, Joz. O príčinách, následkoch a náprave hmotného úpadku roľníctva na Slovensku. Detvan. Turč. Sv. Mart. 1892.
- Mišik*, Št. Kostol a fara v Hnilci. Turč. Sv. Martin, 1895.
Slovo o kolonizácii Spiša. Sborník mus. slov. spoločnosti. 1896.
Niektoré dejepisné poznámky o Spiši. Sb. mus. sl. spol. 1896.
Poznámka o XVI. spišských kráľ. mestách. Sb. mus. sl. spol. 1896.
Všeličo zo Spiša. Sl. P. XVI. 1896.
Miestné mená vo Spiši. Sb. m. sl. spol. 1897.
- Moravskí Slováci*. Sl. P. XIX. 1899.
- Obrazy zo života našich drotárov*. Slovenské Noviny, Pešť, 1873—74.
- Obyvateľstvo svobodných kráľ. miest v Uhorsku na počiatku XVIII. stoloetia*. Sl. P. XVI. 1896.
- Pauliny*, Lad. Dejepis superintendencie nitrianskej. Senica, 1891.
- Pr.* Oravská Slanica. Tovaryšstvo. Ružomberok, 1893.
- P. Z. H.* Náčrtky miestopisné Malého Hontu. Let. B. Bystrica, 1869.
- Rek*, J. S. Budatýn čo osada. Tovaryšstvo, II. 1895.
- Sasínek*, Fr. V. Ešte raz Rugia čili Slovensko. Let. B. Bystrica, 1868.
Červený Kameň. Let. 1868.
Župa a župani. Letopis, 1869.
Zvol.-Ľubčanský zámok. Let. 1874.
Dejiny drievnych národov na území terajšieho Uhorska. T. Sv. M. 1878.

- Sborník slovenských národných piesni, povestí, obyčajov a povier.* Vydáva Matica Slovenská. Sv. I. Vo Viedni, 1870.
- Slávik, Ján.* Dejiny dobronívskej evanj. cirkve. I—II. Ružomberok, 1898
- Slováci na severo-východe Uhorska.* Sl. P. XVII. 1897.
- Stodola, E.* Obyvateľstvo Uhorska v dobe pragm. sankcie r. 1720—21. Sl. P. XVI. 1896.
- Škultéty, Jozef.* Slováci a Maďari na juhu Nitrianskej stolice. Sl. P. 1896.
- O hranici medzi Rusmi a Slovákmi v Uhorsku. Sl. P. XVI. 1896.
- Slovenskí káľvini. Sl. P. XVIII. 1898.
- O vlive slovenského jazyka na poľské nárečia horalské. Sl. P. 1899.
- O Slovákoch a slovenskom jazyku. Sl. P. XIX. 1899.
- Detvania—Hercegovinci. Sl. P. XX. 1900.
- a *Mišik, Št.* Akej viery sú Slováci. Sl. P. XV. 1895.
- Tablic, B.* Zaľúbenie Slovákov vo speve. Slov. Čítanka. Pešť, 1869.
- Tomášik.* Pamätnosti Gemersko—Malohontské. Let. 1871—72.
- Tomkuljak, Peter.* Detvan. Tovaryšstvo. Ružomberok, 1893.
- Trenkus, A.* Národ slovenský tekovského Pohronia r. 1647—52. a r. 1652. Let. 1869.
- Vajanský, Svetozár Hurban.* Židovská otázka na Slovensku. Sl. P. 1881.
- Zaymus, Romuald.* Minulosť a prítomnosť ľudu hornotrenčianskeho. Tovaryšstvo. Ružomberok, 1893.
- Záborský, J.* Kedy bolo slúčené Slovensko s Uhorskom? Let. B. B. 1867.
- Slováci a jich deje v IX. stoloťi. Let. 1873.
- Zechenter, G. Sásov.* Let. 1873.
- Priechod cez Čertovicu. 1875.
- Z Turčianskych Teplíc do Trenčianska.
- 1901—1918.
- Bella, J. Pr.* Slováci v Békešskej stolici 1718—1900. Sl. P. 1902.
- Bodnár, J.* Myjava. 1911.
- Bolto, Julius.* Uhorsko v dobe pragmatickej sankcie. Sl. P. XXVI. 1906.
- Slováci. T. Sv. Martin, 1906 és 1910.
- B—y, A.* Baňská Bystrica a jej okolie. Sl. P. XXII. 1902.
- Z okolia baňských miest. Sl. P. XXIII. 1903.
- Miestne názvy. Časopis Museálnej slov. spol. VI. 1903. és VIII. 1905.
- Czambel, Samo.* Slováci a ich reč. Budapešť, 1903.
- Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turč. Sv. Mart. 1906.
- Drož, K.* Život na Tatrách. Praha, 1906.
- Hodža, Milan.* K vývoju slovenskej politiky. Slovenská Čítanka. Praha, 1910.
- Hrušovský, Igor.* Priemysel u nás predtým a dnes. Slov. Obzor, 1907.
- Slovensko v 16—18. stoloťi. Naše Slovensko, 1907.
- Ľ. R.* Slovenský národ v svetle štatistiky z roku 1905. Slov. Obzor, 1907.

- Janoška*, M. Sprievodca po Tatrách. L. Sv. Mikuláš, 1911.
- Kardoss*, A. Príspevky k miestopisu Slovenska. Sborník m. sl. spol. 1905.
- Križko*, P. Stredoveké národnostné pomery na Slovensku. Sborník, 1907.
- O miestnych názvoch a ich význame pre slov. starinu. Sborník, 1907.
- Kubinyi—Sochán*. Praveké pamiatky Horného Uhorska. Sl. P. XXIV. 1904.
- Levársky*. Židovská otázka v Uhorsku. Slov. Obzor, 1907.
- Medvecký*, Karol A. Veľké Pole a Píla. Sborník, IX. 1904.
- Detva. Detva, 1905.
- Miestopisné údaje obce Klak*. Časopis Mus. slov. spol. VI. 1903.
- Mišík*, Št. Spišskí Poliaci. Sl. P. XXIII. 1903.
- Obyvateľstvo Vondrišťa dľa popisu r. 1901 a v skutočnosti. Sl. P. 1903.
- Rusnáci v Osturni sú už dávno spolštení. Sl. P. 1903.
- Národopisné pomery na území Spiša dľa najnovšieho krajinského popisu. Sl. P. 1903.
- Ešte dakoľko slov k Národopisnej mape uh. Slovákov. Sl. P. 1903.
- Praobyvatelia spišskí. Sl. P. XXVII. 1907.
- Soznam nemeckých obcí spišských, ktorých slovenská mená, zachované v živej reči ľudu, poukazujú na slovanský pôvod. Sl. P. 1907.
- Čo hľadajú poľské ľudové piesne v mojej zbierke slovenských ľudových piesní zo Spiša. Sl. P. 1907.
- Reč nemeckého obyvateľstva na baňskom území Spiša dľa dr. R. J. Hajnóciho. Sl. P. XXIX. 1909.
- Národopisná mappa Slovákov*. Sl. P. XXIII. 1903.
- Novák*, J. Opis kraja a okolia perneckého. Sborník, 1907.
- Pechány*, Adolf. Hore Považím. Slovenské Noviny, 1905.
- Ráth* A. Otáznik k sbieraníu slov. obyčajového práva. T. Sv. Mart. 1907.
- Riznerová-Podjavorinská*, Ludmila. Zdvorilosť a pohostinnosť u Slovákov. Český Lid. XXI. 1912.
- S. Schöpnosti ľudu slovenského. Časopis Mus. slov. spol. VI. 1903.
- Sasínek*, Fr. V. Slováci. Sl. P. XXII. 1902.
- Slováci v Uhorsku. Turč. Sv. Mart. 1905.
- Slovenskí panovníci. Sl. P. XXV. 1905.
- Sclavinia vpravodunajská. Sl. P. XXVI. 1906.
- Uhorskí rusi. Sl. P. 1906.
- Valasi. Sl. P. 1906.
- Ostrihomské arcibiskupstvo. Sl. P. 1906.
- Sclavinia uhorská. Sl. P. XXVII. 1907.
- Sobor nitriansky. Sl. P. XXVIII. 1908.
- Dejepis Poliakov a Slovákov. Sl. P. XXIX. 1909.
- Slavík*, František. Moravské Slovensko od stol. XVII. Hodonín, 1903.
- Slávik*, Ján. Slovenské „povstanie“ v Krupine roku 1614. Sl. P. XXIX. 1909.
- Stodola*, Emil. Príspevok ku štatistike Slovenska. Sl. P. XXII. 1902.

- Príspevok k agrárnej štatistike Slovenska. Sl. P. XXIII. 1903.
 Štatistika Slovenska. Turč. Sv. Martin. 1912.
Svedectvo proti maďarčeniu miestnych mien. Sl. P. XXIX. 1909.
Škultéty, Jozef. Dr. Lubor Niederle: Národopisná mappu uherských Slováků.
 Sl. P. XXIII. 1903.
 Miestne meno Garansek. Sl. P. XXIII. 1903.
 Nemci na Slovensku. Sl. P. XXVII. 1907.
 Maďarismus od konca XVIII. stoloetia. Sl. P. XXIX. 1909.
 Slováci pred Bernolákom a Štúrom. Sl. P. 1909.
Šrobár, Vavro. Lázenské miesta na Slovensku. Slovenská Čítanka.
Štefánek, Anton. Obrodienie na Slovensku. Sl. Čít.
Tajovský-Gregor, Jozef. Malý kultúrny zemepis Slovenska. Jekaterinburg a
 Irkutsk, 1918—1919.
Uhorskí Rusi. Sl. P. XXVI. 1906.
Veterán. O pôvode niektorých zemep. mien v Uhorsku. Sborník, 1903.
Vršatský. Mikušovská dolina. Sborník, 1907.

1919—1924.

- Bezďek, B.* Menoslov obcí na Slovensku. Bratislava, 1920.
Bodnár, J. Južným Slovenskom. Sl. Denník, 1923 dec. 18, 19, 20, 1924
 jan. 4.
Gerő, Ján. Prezident Masaryk vypráva. Slovenský Národ, 1919 nov. 27.
Herben, Ján. Moravskí Slováci. Čítanka pre tretiu triedu slovenských stred-
 ných škôl. Sostavil Albert Pražák. V Prahe, 1921.
Hodža, Milan. Československý rozkol. Turč. Sv. Martin, 1920.
Holuby, J. E. Črty z historie mesta Pezínku. Sl. Vlastiveda. Praha, 1921.
Horna. O hist. opodstatnení hraníc Českosl. republiky. Sl. Denník, 1923.
 dec. 16.
Houdek, Fedor. Liptovské hrady, zámky a opevnenia. Slov. Hlasy, 1920.
 Miestopis Liptova. Slovenské Hlasy, 1920.
Houdek, Ivan. Zámok Likava. (A „Matica“ által jut. pályamunka) 1923.
 Pamiatky po templároch v Liptove. Prúdy, 1923.
 Liptovský Starhrad. Slov. Denník, 1924. jan. 6.
Húsek, Ján. Monografia o Novej Vsi na moravskom Slovensku. (A „Matica“
 által jut. pályamű) 1923.
Ivanka, Milan. Slováci a Maďari. Bratislava, 1923.
Jirásek, J. Slováci a Rusko. Prúdy, 1923.
Klíma, St. Čítanka pre slov. školy meštianske. I—II. 1921.
Maliak, Jozef. Monografické príspevky k okoliu Rimavy. (A „Matica“ által
 jut. pályamű) 1923.
Matunák, Michal. O pôvode slov. národa. Slovák, 1921. feb. 23.
Medrický, Julius a Zgúth, Peter P. Zemepis pre III. ročník zvolenských
 ľudových škôl. Turč. Sv. Mart. 1922.

- Medvecký, K. A.* Cirkevné pomery katolíckých Slovákov. Ružomberok, 1920.
- Menšík, Alojz.* Dejiny a zemepis Slovenska. Turč. Sv. M. 1920.
- Minárik, Joz.* Miestopisný slovník župy trenčianskej. Trenčín, 1919.
- Názov „Slovensko.“* Slovenský Východ, 1921.
- Petrov, A.* Národnostná mapa býv. Uhorska z doby Marie Terezie. (Sajtó alatt.) Praha.
- Podhradský, Juraj.* Koľko Slovákov bývalo mimo Slovenska na území sv. štefanskej koruny v roku 1910? Slovenský Národ. 1920. jún. 13.
- Pomery slov. reči a slov. rodu voči českému. Sl. N. 1920. júl. 11.
- Slováci a východnoeuropská otázka. Slov. Národ, 1920. júl. 22.
- Či je národ a jazyk slovenský a český ten istý? Sl. N. 1920. dec. 30.
- Zástoj východoslov. nárečia v slov. spis. jazyku I—II. Sl. N. 1921. márc. 20., 24.
- Cesty inozemských kultúr na Slovensko. Slovák Emigrant, 1921. aug. 21.
- Jozef Miloslav Hurban a jeho borba. Budapešť, 1922.
- Smetanay, Ján.* Oravský Zámok. Dolný Kubín, 1920.
- Stodola, E.* Slovenské menšiny. Praha, 1919.
- Straka, A.* Turistický sprievodca po východnom Slovensku. Košice, 1920.
- Škultéty, J.* Sto dvadsaťpäť rokov zo slov. života, 1790—1914. T. Sv. M. 1920.
- O stykoch Slovákov s Ruskom. Slov. Denník, 1923. júl. 1.
- Štefánek, Anton.* Slováci vo Viedni. Čítanka pre III. triedu slov. stred. škôl. Sostavil A. Pražák. Praha, 1921.
- Charakter národa. Slov. Denník, 1923 dec. 23.
- Uram, R.* Podtatranský. Liptovské hrady a týne. Republikán, 1921.
- Vedecký elaborát,* hraníc slovensko-podkarpatoruských sa týkajúci. (Slov. Denník 1924. jan. 5. számának közlése).
- Zachar, L'udovít.* Praobyvatelia Slovenska. Slovák, 1923. dec. 23.
- Akej národnosti boli praobyvatelia Slovenska? Slovák, 1924. febr. 2., 10., 17. és 24.

4. Cseh.

1580—1850.

- Braxatoris, A. st.* Uherští Slováci v Hontském a Zvolenském kraji. (Kézirat) 1815.
- Červenák, B. Pr.* Zrcadlo slowenska. Pešť, 1844.
- Fejérpataki.* Národní obyčeje Tatranských Slovanův. Česká Včela, 1831.
- Fialka.* Wylet do Uher. Kwěty, 1845.
- Gelsawské a muránské Paměti.* Pesst, 1829.
- Hlasové* o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. W Praze, 1846.
- Holovackij, J.* Cesta po uherské i halické Rusi. Časopis Č. M. 1841—43.
- Hořislav z Lehoty.* Národnost slovanská v Uhřích. Kwěty, 1840.
- Jordan, Th.* Knyha o wodach hogitediných neb Teplicech Morawských. Brno, 1580.

Kadavy, Ján. Wzajemnost we príkladech u Čechoslowanů. W Pešti, 1843.
Kollár, Ján. Cestopis obsahující cestu do Horní Italie roku 1841. W Pešti, 1843.
Krman, Joh. Výtah z geografie uherské země. Levoča, 1802.

Výtah ze statistiky, práva a geografie uherské země. Levoča, 1803.
Kuzmány, K. Nitra. Hronka, 1833.

Palkovič, J. Známost vlasti uherské. Přěšpurk, 1804.

Polugyaj, L. Zámek Lykava. Kalend. Fejerpát. 1836.

Prešpurk. Jindy a nyní. 1831. č. 21.

Procházka, J. Twrz Trenčín. Kwěty, 1838.

Slováci v Uhřích. Jindy a nyní. 1833.

Šafárik, P. J. Myšlénky o starobylosti Slovanů v Europě. Čas. Č. M., 1834.

Slowanské starožitnosti. I—II. W Praze, 1837.

• Slowanský národopis. W Praze, 1842.

Slowanský Zeměvid. W Praze, 1842.

Tablic, S. Histórie A. W. Vacov, 1808.

1851—1900.

Bartoš, Fr. Moravské Valašsko, kraj i lid. Lid a národ, 1883.

Dialektologie Moravská. Brno, 1886.

Bayer, Ad. Moravským Valaškem na Slovensko a Tatry. Brno, 1900.

Bílý, František. Lidová čítanka moravská. Praha, 1896—97.

Havelková, V. Vyšívání lidu moravského. V Olomouci, 1889.

Herben, Ján. Moravské obrázky. Praha, 1890.

Intibus, A. S. (Čekanovič). Vesnice a vesnická stavení na Slovensku.

Světovzor. Příloha Slov. Novín. Vídeň, 1855.

Kafka, J. Národopisná výstava v Praze. Praha, 1895.

Lukašek. Dějiny evang. cirkve a. v. v Pozdčehově. Wsetin, 1900.

Niederle, L. K otázce o původním typu slowanském. Praha, 1891.

O původu Slovanů. V Praze, 1896.

Podsek, V. Jméno „Valach“. Národopisný Sborník Českoslovanský. VI. 1900.

Pokorný, R. Lid a jeho život rodinný, domácí, hospodářský, pastýřský, řemeslný a obchodní. Ruch, I—II. 1880.

Z potulek po Slovensku.

Radzikowski, Eljasz Stan. Gierlachov, málo známá slowanská vesnice v Tatrách. Český Lid, VIII. 1899. és X. 1901.

Sláma, Fr. Průvodce po Slovensku. Praha, 1889.

Slováci v Gerlachově na Spíži. Č. L. VI. 1896.

Sochán, P. B. Vzory slowanského národního vyšívání. V Praze, 1890.

Šembera, A. V. Základové Dialektologie Českoslovanské. Ve Vídni, 1864.
 Mnoho-li jest Čechů, Moravanů a Slováků a kde obývají. Časopis Česk. Mus. 1876.

Václavek, M. Moravské Valašsko. Ve Vsetině, 1894.

Hlas rumunský o původu a jméně Valachů. Sborník Mus. Spol. ve Val. Mez. 1899.

Vrančovský, J. Ország. Hlas rodáka Valašského ku článku „O původu a jméně Valachů.“ Sborník Mus. Spol. ve Val. Mez. 1899.

1901—1918.

- Boháč, Ant.* Vývoj jazykových menšin a ostrovů na Moravě v posledním desetiletí (1890—1900). Národopisný Věstník Československý. II. 1907.
 Vývoj Čechův a Němců na Moravě. Časopis Mat. Mor. XXXII. 1908.
 Příspěvky k národnostní stat. Moravy a Slezska. Č. M. M. 1910.
 Změny v jazykovém rázu uherských obcí. N. V. Č. VII. 1912.
 Studie demografické, IV. Z národního pomezí slovensko-ukrajinského. N. V. Č. X. 1915.
- Bohumil, J. S.* O našich drotarech. Č. L. XXI. 1912.
- By, Osvěta* a školství na Slovensku. Fr. Bílý: Slov. čítanka. Praha, 1910.
- Černík, J.* O hudební kultúře slovácké a lidové vůbec. N. V. Č. XI. 1916.
- Černý, Fr.* Moravští Valaši. Č. M. M. XXXIII. 1909.
- Červinka, J. L.* Morava za pravěku. Brno, 1902.
 Děvín, velehrad říše velkomoravské. Brno, 1914.
 O poloze velkomoravského hradu Velehradu. Osvěta, Praha, 1915.
- Houdek, Fedor.* Průmysl a obchod. Slov. Čítanka.
- Husek, Jan.* Moravsko-slovenská vesnice Nová Ves u Uh. ostrohu. (Výroční zpráva zemského gymnasia v Bučovicích za školní rok 1914—15.)
- Chotek, K.* Staré typy valašského domu. N. V. Č. XI. 1916.
- Kadlec, Karel.* Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha, 1916. (Ism. Ernyey: Századok, 1919—20.).
- Kálal, K.* Na krásném Slovensku. Praha, é. n.
 Slovensko v české škole. Praha, 1918.
- Klíma, Stanislav.* Slováci v cizině, Slov. Čítanka.
 Vlákem přes Slovensko. Slov. Čítanka.
 Obrázky ze Slovenska. Praha, 1911.
 Národopisné potulky na východě Slovenska. N. V. Č. IV. 1909.
 Co je to Slovensko. Naše doba, 1917.
- Kolíšek, Alois.* Význam a umělecké zpracování sl. písně lidové. Sl. Čít.
- Kretz, Fr.* Na pouti v Zákopčí. Č. L. XIII. 1904.
 Na Valašsku Belú. Č. L. XV. 1905.
 Moravské Slovácko. Uh. Hradiště, 1910.
 Ráz kmenů moravských. Kuttenberg, 1912.
- Martinov, Str. Zd.* Malé Karpaty a Biela Hora. Olomouc, 1910.
- Matiegka, J.* Telesná výška obyv. v zemích českých. N. V. Č. XI. 1916.
- Medvecký, Karel A.* Lidový průmysl na Slovensku. Slov. Čít.
- Moravské Slovensko.* Praha, 1917.
- Moravští Valaši.* Lidové Noviny, Brno, 1916.
- Niederle, Lubor.* Národopisná Mapa uherských Slováků na základě sčítání lidu z roku 1900. Praha, 1903.

- Nová data k východní slovenské hranici v Uhrách. N. V. Č. II. 1907.
Slovanský svět. V Praze, 1909.
- Pravěk Slovenska. Slov. Čít.
Slovanské starožitnosti. I—II. Praha, 1911—13.
- Starý selský dům na moravském Slovensku. N. V. Č. VII. 1912.
- Život starých Slovanů. I—II. V Praze, 1913 és 1917.
- Pastrnek*, Fr. O původě moravských Valachův. Časopis M. M. XXXI. 1907.
- Pinkava*, V. Hradý moravské. V Olomouci, 1905.
- Procházka*, Karel. Kolárovičtí dráteníci. Praha, 1905.
- Obrázky ze života Kolárovičských dráteníků. Č. L. XV. 1905.
- Kolárovice v trenčanské stolici. N. V. Č. IV. 1909.
- Scotus Viator-Úlehla*, J. Národnostní otázka v Uhrách. Brno, 1913.
- Slavík*, Fr. A. Moravské Slovensko od XVII. století. I—III. V Hodoníně, 1903—1909.
- Slovácko*. Průvodce po Slovácku. Uher. Brod.
- Slovensko*. Umělecká beseda v Praze, 1901.
- Sochář*, P. Habánská majolika a českobratřtí exulanti v Uhrách. N. V. Č. I. V Praze, 1906.
- Vacovský*. Slováci a Maďari. Slov. Čít.
- Válek*, J. Poznámky k mapě mor. Valašska. Č. M. M. VII—XI. 1907—1911.
- Vlastivěda Moravská*. Brno.
- Weigner*, L. Lidové umění československé. V Praze, 1917.
- Zavadil*, Josef. Velehrady Děvín a Nitra. V Kroměříži, 1912.
- Země národa československého*. Mapa národopisná a dialektol. Praha, 1913.
- Zibrť*, Čeněk. Braxatoris K. o slovenských nářečích r. 1854. Č. L. XIII. 1904.

1919—1924.

- Almanach lázeňský rep. českoslov.* Praha, 1920.
- Axman*, E. Kmeny moravské v národopisné studii r. 1815. Č. L. XXIV. 1923.
- Bačkovský*, R. Zeměpis rep. Českoslov. Praha, 1921.
- Bibliografie Slovenska*. Sborník Českoslov. spol. zeměpisné. Praha, 1919.
- Bluma*, Fr. Československá republika. Košice, 1921.
- Boháč*, A. Národopisná mapa českoslov. rep. 1 : 500.000. (Sajtó alatt.)
- Boubela*, R. Nový průvodce po Slovensku. Brno, 1920.
- Čáha*, A. Slovensko husitské a pobělohorské. Brno, 1921.
- David*, Kl. Vlastivěda Slovenska a Podkarpatské Rusi. Praha, 1920.
- Denis*, A.—*Vančura*, J. Slováci. Praha, 1919.
- Drahný*, V. Župa užhorodská. Praha, 1923.
- Dvorský*, V. Základy politické geografie a Československý stát. Praha, 1923.
- Generální mapa českoslov. rep.* 1 : 200.000. Praha, 1920.
- Hořejší*, M. I. Slov. obchod. a cest. prievodca. Bratislava, 1920.
- Hrnčíř*, Fr. Republika Československá. Nymburk, 1920.
- Húsek*, J. Fonetické a ethn. studie z mor.-sl. vsi. Sb. fil. fak. Bratisl., 1923.

- Kabelík, J.* Slovenská čítanka. (Sajtó alatt).
- Kadlec, K.* Podkarpatská Rus. Praha, 1920.
- Kálal, K.* Češi na Slovensku. Praha, 1919.
- Kešotrab, A.* Podrobná železniční mapa Slovenska. Bratislava, 1920.
- Klíma, St.* Ilustrovaný průvodce po Slovensku. Praha, 1920.
Slovenská vlastivěda. Prešov, 1920.
Slovensko. Praha, 1920.
Slovenská vlast'. Praha, 1921.
a *Žalud, A.* Mistopis obcí slovenských. Praha, 1919.
- Koč. Podkarpatská Rus.* Praha, 1922.
- Kožminová, Amalie.* Podkarpatská Rus. Praha, 1923.
- Král, J.* Osídlení Karpatské Rusi. Praha, 1923.
Zěmepisná bibliografie Podkarpatské Rusi. Praha, 1923.
a *Svoboda, A.* Turistický průvodce po Podkarpatské Rusi a po Slovensku východně od Košic. Praha, 1923.
Podkarpatská Rus. Praha, 1924.
- Kretz, Fr.* Toulky po spišské stolici. Uh. Hradiště, 1919.
Levářští habáni. Národní Listy, 1923 dec. 23. 30. 1924 jan.
- Krofta, K.* Čtení o ústavních dějinách slovenských. Praha, 1924.
- Kuďa, Ludvík.* Národopisné hranice mezi Slováky, Karpatorusy a Maďary. (Referátum *Petrov, A. L.* 1924 jan. 14-iki prágai előadásáról.) Venkov, 1924 jan. 17.
- Kučera, V.* Pištany. Praha.
- Moravské Slovensko.* Red. *Niederle, L.* Praha, 1920.
- Mráz, J.* Slovensko ve světle statistiky. Praha, 1920.
- Mrázek, V.* Stručný nárys tatr. turistiky etc. Praha, 1920.
- Niederle, L.* Původ a počátky Slovanů západných. Praha, 1919.
- Peters, J.* Uhlí v československé republice. Praha, 1921.
- Petrov, A.* Ozvuk reformace v Podkarpatské Rusi XVI. stol. V Praze, 1923.
Demografické studium o Zakarpatské Rusi. Český čas. hist. 1923.
- Pillik, Aug.* Letovíska a lázně na Slovensku. Praha, 1920.
- Pluhař, J.* Vlárská trať. Praha, 1920.
- Podkarpatská Rus.* Sborník, red. *Nečas, Chmelař a Klíma.* 1923.
- Podrobný přehled politického rozdělení Slovenska.* Mappy, 1:300.000. Praha, 1920.
- Politika.* I—II. Praha, 1923—1924.
- Pražák, Albert.* Název „Slovensko“. Čas, 1921.
- Přibyl, J.* Republika československá. Brno, 1920.
- Ročenka* Československé Republiky. Praha, 1922, 1923, 1924.
- Roubík, V.* Hranice státu československého. Ročenka, 1924.
- Sach, Vl.* Naftová pole na jižním svahu Karpat. Brno, 1921.
- Salač, Kl.* Politická mapa rep. českoslov. 1:500.000. Praha, 1920.
- Seznam* železničních stanic na Slovensku. Praha, 1919.

Statistická příručka rep. českoslov. I. Praha, 1920.

Trávníček, Fr. Příspěvek k slovenskému nářečí v Oravě. N. V. Č. XV. 1921.

5. Szorb.

Šwjela, G. Evangelska wěra mjes Slowjanami. Budyšin, 1916.

6. Lengyel.

Dambrowski, Jan. Wengry. Krakow, 1924.

Ekkert, Józef. Węgierskie melodye w naszej piosni ludowej. Lud, XIV. 1908. Lwow.

Grabowski, Bronislaw. Herben, Jan: Slowacy i Hanacy w Morawji południowej. Wisla, VI. 1892.

Grabski, Stanislaw. Slowacy. Warszawa, 1901.

Gumplowicz, M. Polacy na Węgrzech. Lud, VII.

Janota. Zapiski o zaludnieniu dolin Dunajca i Popradu na Spizu. Kraków, 1864.

Jelinek, Edward. Andrzeja Kucharskiego Relacya z naukowej podróży po Slowacyi (Spizu) 1828 roku. Lud, II. We Lwowie, 1896.

Kitaibel, P. Uwiadomienie tyczace sie Bardyjowskiej wody mineralnej. Krakow, 1802.

Ksawery, Chamiec. Nowy przyczynek do taternictwa. Wisla, XII. 1898.

Kucharski, A. I. Jelinek a.

Milewski, K. O. Trenczynie, Piszczanach i zamku zwanym Batorych. Bbl. Warsz. Warszawa, 1844.

Moszynski, K. Uwagi o slowianskiej terminologii topogr. i fizjogr. Lwów-Warszawa, 1921. (Ism. Ernyey. F. és E. 1923.)

Radzikowski, St. Eljasz. Polscy Górale tatrzańscy. Lud, III. Lwow, 1897. Z folklorystyki slowackiej. Lud, V. 1899.

Poglad na Tatry. Przewodnik do Tatr. Krakow, 1900.

Staszic St. O Krapaku wielkim teraz pospolicie od Goralow Slowakow nazywanym „Wysoka“, od Niemkow „Lomnitzer Spitze“. Dzieta St. Staszica. III. 163—190. Évsz. n.

Szafarzyk, P. J. Slowianski narodopis. W Wrodawiu, 1843.

Taroni, Feliks. Kapliczki i krzyze przydrozne na Spizu. Lud, XI. Krakow, 1905.

Ustę z opisu mojej podróży w Karpaty. Przyjacieli Ludu. Leszno, 1840.

Zachorowski, St. Węgierskie i polskie osadnictwo Spizu do połowy XIV. wieku.

Zawilinski, Roman. Przyczynek do etnografii górali polskich na Węgrzech. (Zbiór Wiadomosci do Antropologii Krajowej.) Krakow, 1893, Tom. XVII. Przyczynek II. do etnografii górali polskich na Węgrzech. Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnogr. W Krakowie, 1896, Tom. I. Slowacy, ich zycie i literatura. Warszawa, 1899.

- Zejszner*, Ludwik. O nazwie Tatrów. Tygodnik literacki. Poznan, 1841.
 Piesni ludu Podhalan czyli górali Tatrowych polskich, wraz z wiadomoscia o Podhalanach. Warszawa, 1845.
 Orawa. W Bibl. Warsz. 1853.
 Spiz. W Bibl. Warsz. 1854.
 Spiz Slowacki. W Bibl. Warsz. 1855.
- Ziemia Spiska*. Przyjacieli Ludu r. XIII. Leszno, 1846.
- Z. J. O osadach polskich na Wegrzech. Gazeta Lwowska, 1851.

7. Ruthén.

- Domanickýj*, Vasil. Slováci, 1910.
- Duliškovič*, J. Istor. čerty ugro-russkich. Ungvár, 1874.
- Hnatiuk*, Vl. Slovači či Rusíni. Zapyski nauk. tov. im. Ševčenska. XXII.
 Rusíni v Priašivskoj eparchii. Nauka tov. im. Ševčenska. Lviv, 1900.
 Uhro-ruski duchovni virši. Lviv, 1902.
- Kupčanko*, Hrihorij. Uhorska Rus. Wien, 1897.
- Podkarpatská Rus*. Revue. Užhorod. Red. Iv. Paňkavič, 1923.
- Tomašivskýj*, S. Etnografična karta Uhorskoj Rusi. S. Petersburg, 1910.
- Uhorská Rus* a jej ruskí obyvatelia. Prosvieščenia, revue. Wien, 1897.
- Velyčko*. Narodopysna karta ukrajinskoho narodu. 1 : 370.000. Lemberg, 1896.

8. Orosz.

- Budilović*. K voprosu o plemennych otnošenijah v Uh. Rusi. S. Pet. 1904.
- Florinskij*. O proischoždeniu i imeni moravskich Valachov. Kijev, 1899.
- Francev* bibliografíja 1900-ig. Russk. Fil. Věstnik, Warszawa, 1900.
- Golovackyj*, J. Th. Narodnyja pěsni galickoj i ugorskoj Rusi. Moskva, 1878.
 Etnografičeskaja karta Russkago narodonaselenija v Galičine, severovostočnoj Ugrii i Bukovine. (Térkép.)
- Nadeždin*. Putešestvie po zeml'am južnych Slavian. 1840.
- Petrov*, A. L. Zamietky po ug. Rusi. S. Petersburg, 1892.
 Materialy dlja istoriji ugorskoj Rusji. I—VIII. Petrograd-Praha, 1905—1923.
- Sobolevskij*. Kak davno Ruskije živut v Karpatach i za Karpatami. Živaja Starina, S. Petersburg, 1894.
- Sreznevskij*, J. J. Rus Ugorskaja. Věstnik Imp. Geogr. Obščestva, S. Petersburg, 1852. IV.

9. Horvát.

- Dvorský*, V. Národnostne prilike českoslovačke republike. Praha, 1920.

10. Német.

1518—1800.

- Almanach von Ungarn*. Wien u. Pressburg, 1778.
- Augustini ab Hortis* Sam. Topogr. Beschr. des Flusses Poprad. Wien, 1772.
Beschreibung des Königreichs Hungarn. Pressburg, 1772.

- Beschreibung der Stadt Pressburg.* Pressburg, é. n. (M. N. Múzeum.)
- Beschreibung von Königreich Ungarn.* H. és é. n. (M. N. Múz.)
- Bodenehr*, Gabriel. Dass durch den Römischen Adler von den Türcken befreyte Königreich Ungarn. Augspurg, 1720.
- Brown*, E. Durch Niederland . . . Hungarn, etc. gethane Reisen. Nürnberg, 1686.
- Bruckmann*, F. E. Relation von den Kremnitzer Bergwerken. Bressl. Slg. Sptb. 1725.
- Buchholz*, Georg jr. Relation vom Goldwerk zu Jaroba in der Zolomer Gespanschaft. N. Bressl. Slg. 1726.
- Buchholz*, Jakob. Reise auf die Karpatischen Gebirge und in die angrenzenden Gespanschaften. Ung. Mag. 1788.
- Cordato*, Steph. Beschreibung des Königreichs Ungarn. Wien, 1707 és 1717.
- Cranz*, H. N. J. Gesundbrunnen der österreichischen Monarchie. Wien, 1777.
- Das Ehmals gedrückte vom Türcken berückie, . . . Königreich Hungarn.* Frankfurt und Leipzig, 1688.
- Das ungarische Reich.* Frankf. a. M. 1786.
- Dilbaum.* Beschreibung der ung. Städte. Augsburg, 1604.
- Dilichius* W. Beschreibung von Ungarn, etc. Caszel, é. n. (M. N. Múz.)
- Franck*, S. Weltbuch. Tübingen, 1534.
- Freimüth. Bemerk. e. Ungern üb. s. Vaterl.* 1799.
- Geogr. hist. statist. Beschreibung von Ungarn.* Leipzig, 1789.
- Gömöry*, D. Nachricht an das Publicum von dem St. Georger Schwefelbade. Pressburg, 1793.
- Hacquet*, B. Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen. Nürnberg, 1790.
- Han Paul Conrad Balthasar.* Alt und Neu Pannonia, etc. Nürnberg, 1686.
- Herberstein* Zsigmond báró utazásai 1518-tól 1538-ig. (Kovachich: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke, I. Szamota: Régi utazások. Bp. 1891.)
- Holz- und Waldordnung* für das Königreich Ungarn. Ofen, 1788.
- Hulsius*, Leo. Chronologia Pannoniae. Nürnberg, 1595.
- Huszy*, Z. G. Prüfung der Nachricht von dem St. Georger Schwefelbade. Pressburg, 1793.
- Hübner*, J. Allg. Geographie aller vier Welt-Theilen. Dresden u. Leipzig, 1761. Vollständige Geographie. Hamburg, 1748. Reales Staats-Zeitungs u. Conv. Lexikon. Leipzig, 1765—1814. (Több kiadás.)
- Igló.* (A szepesi városok visszaesatolásának ünnepe.) Pressb. Ztg. 1775.
- J. L.* Vom Ursprunge des Flusses Árva. Neues Ungr. Mag. 1791.
- J. M. L.* Ungarisches Staedt-Büchlein, etc. Nürnberg, 1688.
- Jordan*, Th. Kurzer Bericht vom Ursprung u. Gebrauch des weltberühmten Teplitzer oder sog. Trentschiner Bades, etc. Olmütz, 1755.

- Kelin*, A. Ueber die neuentdeckten warmen Bäder zu Rajecz. Wien, 1793.
- Késmárk*. M. Bruzen la Martinière: Geogr. u. krit. Lexikon, 1746.
- Kiesewetter*, A. T. Das hochgräflich Illésházy'sche nächst Trenchin im Kgr. Ungarn gelegene Teplitzerbad. Brünn, 1774.
- Korabinsky*, J. M. Beschreibung der kg. Freistadt Pressburg. Prag, 1781.
Beschr. d. kön. ung. Haupt- u. Krönungsstadt Pressburg. Pressb. é. n.
Geogr.-hist. u. Producten-Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786.
- Kreckwitz*, Georg. Richtige Beschreibung des ganzen Koenigreichs Ungarn.
Frankfurt u. Nürnberg, 1685.
- Kurze Beschreibung der Stadt Pressburg*. Pressb. Ztg. 1765.
- Kurtzer Bericht vom Urspr. des welib. Teplitzer Bades*. Olmütz, 1755.
- Lazius*, W. Des Königreichs Hung. chorographica, Beschreibung. Wien, 1556.
- Minsicht*, C. Neue und kurtze Beschr. des Königr. Ungarn. Nürnberg. 1664.
- Mussart*, C. Neue Wallfahrt in den Hungarischen Bergstätten. Wien, 1655.
- Ortelius Hieronymus*. (Martin Meyer.) Ortelius Redivivus et continuatus etc.
auch mit einer neuem Besch. Dessz gantzen Königr. Ungarn. Nürnberg. 1665.
- Peuckern*, Georg. Die Königliche Freye Stadt Sanct Georgen in Nider Hungarn, etc. Wittenberg, 1679.
- Piltzius*, K. Kurtze Erzählung der Verheerung der Bergstadt Topschau, 1584.
Kaschau, é. n. (M. N. Múz.)
- Post-Strassen-Schema* durch ganz Ungarn. 1761.
- Schäfer* (Dilich), Wilhelm. Ungarische Chronica Darinnen ordentliche,
eigentl. kurtze beschr. des Ober und Nieder Ungern, etc. Cassel, 1606.
- Schwartner*, M. Statistik des Kgr. Ungern. Pest, 1798 és Ofen, 1809—11.
- Schwoy*, Fr. Jos. Topographie der Markgrafschaft Mähren. Wien, 1793.
- Seidler*, K. Kurze Beschreibung des Trentschiner Gesundbades. Wien, 1797.
- Seipp*, Christoph. Reisen v. Pressburg durch Mähren, etc. Frankfurt u.
Leipzig, 1793.
- Simplicissimus*. Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus, etc. Leutschau,
1883. Új lenyomat Leipzig, 1854 és Konstanz (Seeverlag), 1923.
- Torkos*, J. J. Bericht v. d. kg. des Kgr. Ungarn Freistadt Pressburg. Lage,
Wässern u. Luft, etc. Pressburg, 1764.
- Tscherning*, Theodorus. Beschreibung von Ungarn. Nürnberg, 1678.
... kurzgefasste Vorstell und Beschreibung der hungarischen Staedte,
etc. Nürnberg, 1687 és 1768.
- Ungarisches Städt.-Büchlein*, etc. Nürnberg, 1684.
- Wagner*, K. Szepesvár. Pressb. Ztg. 1787.
- Weber*, J. Wappen der königl. Freyen Stadt Epperies, etc. Leutschau, 1668.
- Werner*, G. Von den wunderbarlichen Wasser zu Hungern Bericht.
Wien, 1558.
- Windisch*, K. G. v. Kurzgefasste Erdbeschr. des Königr. Ungarn. Pressb., 1772.
Polit. geogr. u. hist. Beschr. des Kgr. Ungarn. Pressburg, 1772.
Geogr. d. Kgr. Ungern. Pressb. 1780.

Ungr. Magazin, oder Beiträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, etc. Pressburg, 1781—87. (4 köt.)

Neues Ungrisches Magazin, etc. Pressburg, 1791—98. (2 köt.)

Woita, A. C. Untersuchung nach der Natur- und Artzney-Kunst des Sclenitzisch oder Glas Hütten Bades, etc. Wien, 1753.

Zeiller, Martin. Neue Beschreibung des Koenigreichs Ungarn, etc. Ulm, 1646.

1801—1850.

Albach, J. St. Kurze Geographie von Ungarn, etc. Pesth, 1834.

Aloys, K. Die Schwefelquelle zu Töplitz nächst Trentschin. Pressburg, 1826.

André, Ch. K. Geogr.-stat. Beschreibung d. Kais. Oesterr. Weimar, 1813.

Aschner, J. Kurze Übersicht der sämtl. Berg-Poch-Hütten- und Münz-Manipulationen in Kremnitz. Ofen, 1828.

Bajáky, F. Handels- u. Gewerbs-Geographie von Ungarn. Pressburg, 1845.

Ballus, P. Pressburg und seine Umgebungen. Pressburg, 1823.

Bartfeld (Bártfa). Ztschrft v. u. f. Ungarn, 1802.

Batthyány, Vincenz Graf. Reise von Krakau nach Bartfeld. 1802.

Bäder u. Gesundbrunnen. Leipzig u. Pesth, 1837.

Becker, W. G. E. Journal einer bergmännischen Reise durch Ungern und Siebenbürgen. Freiberg, 1815—16.

Beer, L. Die Trentschiner Bäder, Pressburg, 1830.

Die Trentschiner Bäder zu Teplitz. Pressburg, 1839.

Berzeviczy, Gr. Ungarns Industrie und Commerz. Weimar, 1802.

Topogr. Beschreibung des Köhlbacher Thales. (Bredetzky: Beyträge zur Topogr. des Kgr. Ungern. Wien, 1805.)

Topogr. stat. Fragmente aus dem Tagebuche auf seiner Reise v. Lomnitz nach Warschau. Ann. d. Literatur u. Kunst. Wien, 1808.

Beudant, F. S. Mineral und geogr. Reise durch Ungarn im Jahre 1818. Leipzig, 1825.

Bielek, L. Ethnogr. geogr. Statistik des Königreiches Ungarn. Wien, 1837.

Billschrift der k. Freystädte von Ungarn. Eperjes, 1835.

Bredetzky, S. Topogr. Taschenbuch für Ungern. Oedenburg, 1802.

Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern. Wien, 1802—5.

Ueber die Karpathen-Bewohner, besonders die Zipser Deutschen. (Beyträge, Wien, 1805)

Neue Beyträge zur Topographie und Statistik des Königreichs Ungern. Wien und Triest, 1807.

Reisebemerck. über Ungern. Wien, 1809.

Reise über Jaworow, Bochnia, Sandec, die Karpathen, durch das Zipser Comitat nach Eperies und Kaschau.

Brixen, v. Fragmente aus dem Tagebuche über eine Reise durch das nördl. Ungarn. Lichtensterns Archiv f. Geogr. et Stat. 1803.

Carl, Al. Die Schwefelquellen zu Teplitz. Pressburg, 1826.

- Cursius*, Chr. Topogr. Post-Lexikon von Ungern. Wien, 1804—9.
- Csaplovics*, Joh. Das Bartfelder Bad. Wien, 1817.
- Topogr. stat. Archiv des Königreichs Ungern. Wien, 1821.
- Schemat. d. ev. Gemeinden A. C. in Ungern. Wien, 1822.
- Gemälde von Ungern. Pesth, 1829.
- Ungern's Industrie und Cultur. Leipzig, 1843.
- Darstellung des Töplitzer Baades* bei Trentschin. Pressburg, 1826.
- Das Land der Ungarn*. Leipzig, 1849.
- Demian*, J. A. Darstellung der öst. Monarchie nach den neuesten stat. Beziehungen. Wien, 1804—07.
- Stat. Darstellung d. Kgr. Ungern. Wien, 1805—07.
- Der Staat von Ungarn*. H. és é. n. (M. N. Míz.)
- Deutsch*, Fr. Jos. Heilquellenkarte von Ungarn. Temesvár, 1847.
- Deutsches Colonialwesen in Ungarn* und Siebenbürgen im XVIII. u. XIX. Jahrhunderte. Wien, 1849.
- Die berühmtesten und besuchtesten Bäder* von Ungarn. Pesth, 1827 és 1837.
- Die besuchtesten Badeörter*, etc. des oesterr. Kaiserthums. Brünn, 1821.
- Die Karpathen*. Scheidewand zwischen Ungarn und Galizien. Hormayr's Archiv, 1825.
- Die Mineralbäder*, etc. des Kgr. Ungarn. Kaschau, 1834.
- Diell*, J. Die Heilquellen von Bartfeld in Ungarn. Krakau, 1850.
- Elsner*, J. G. Ungarn durchreist, etc. Leipzig, 1840.
- Engel*, Joh. Chr. Etwas über die Communication zwischen Zipsern, Gömör, Sáros, Abaújvár, Liptau u. s. w. Ztschrft v. u. f. Ungern, 1802.
- Etwas über den Gesundbrunnen bei Neu-Lublau in der Zipser Gespannschaft und über die Gegend desselben. Ztschrft von u. f. Ungern, 1803.
- Festorazy*, Al. Kurze Abhandlung über das Zsélyer Stahlwasser. Pressb. 1838.
- Fényes*, Alexius. Statistik des Königreichs Ungarn. Pesth, 1843.
- Fischhof*, J. W. Szliács. Der Ungar, 1846.
- Szliács, das Pymont Ungarns. Pest, 1847.
- Fleckles*, L. Der ärztliche Wegweiser nach der vorzüglichsten Heilquellen und Gesundbrunnen des oester. Kaiserstaates. Wien, 1834.
- Frank*. Die Städtefrage in Ungarn. Hattingen, 1848.
- Genersich*, Chr. Merkwürdigkeiten der k. Freistadt Kesmark. Kaschau u. Leutschau, 1804.
- Reise in die Karpathen. Wien u. Triest, 1807.
- Ansicht einer inneren Karpathengegend. Wien, 1814.
- Hoffmann*, W. Das Land der Ungarn, etc. Leipzig, 1849.
- Horváth*, M. Statist. v. Hung. Pressb. 1802.
- Hurter*, F. Ausflug nach Wien und Pressburg im Sommer 1839. Schaffhausen, 1840.
- J. L.* Geogr. Tabellen der Mineralwässer und Bäder in Ungarn, etc. Zürich, 1836.

- J. M. Lapis refugii.* Der Schauberg in der Zips. Pannonia, 1819.
- Jonas, J.* Beschreibung einer im Jahre 1811 durch Oberungarn, etc. unternommenen Reise. Taschenbuch f. Mineralogie v. Leonhard, 1814.
- Karl, Al.* Die Schwefelquellen zu Teplitz nächst Trentschin. Pressburg, 1826.
- Kitaibel, Paul.* Vorläufige Nachricht über das Bartfelder Mineralwasser. Kaschau, 1801.
Vorläufige Nachricht über das Szalatnyaer Mineralwasser (in der Gross-Honther Gespanschaft). Pest, 1802.
Beschreibung von Ungarn. Zach. Monatl. Corresp. 1803.
- Koch, E. F.* Die Mineralquellen des gesammten Kaiserstaates. Wien, 1845.
- Kohl, J. G.* Reise in Ungarn. Leipzig, 1842.
- Kratochwilla, Th.* Kurze Abhandlung... besonders über die Heilquellen in Töplitz bei Trentschin. Pressburg, 1838.
- Krickel, Ad. Jos.* Wanderung von Wien über Pressburg und Tyrnau in die Bergstädte Schemnitz, Kremnitz und Neusohl. Wien, 1831.
- Krieger, E. Th.* Das Sároser Comitatz in Ober-Ungarn. Das pittoreske Oesterreich. Wien, 1840—47.
- Krocakievicz.* Phys. Beschr. des neulublauer Min.-Sauerbrunnens. 1802.
- Kunitsch, Mich.* Topogr. Beschreibungen des Kgr. Ungarn. Pesth, 1824.
- Kuntz, D.* Die Zipser Gespanschaft in Oberungarn. Wien, 1840.
- Kurzer Beschreibung* der Eisenb. Mineral-Quelle. Schemn., 1830. és 1850.
- Kurze Erdbeschreibung* des Kgr. Ungarn. Pressburg, é. n. (M. N. Múz.)
- Kurzer Auszug* aus den Acten der galizisch-ungr. Grenzberichtigungs-Commission, insoferne dieselben Zipsen betreffen. Ztschrift v. u. f. Ungern, IV. 1803.
- Lill v. Lilienbach, B.* Brief an Caes. v. Leonhard über die Umgegend von Eperies. Ztschrift f. Mineral. 1828.
- Link, Th.* Kleine Geographie des Königreichs Ungarn. Wien, 1817.
- Lipszky, J.* Conspectus Generalis. Zach. Monatl. Corresp. 1803.
Repertorium aller Oerter u. Gegenstände. Ofen, 1808.
- Lohmeyer, C.* Vierzehn Tage in d. Central-Karpathen. Neisse, 1842.
- Ludvigh, Sam.* Reise in Ungarn im Jahre 1831. Pesth, 1832.
Ludvigh's malerische Reise von Pesth, etc. Kesselring, 1835.
- Lübeck, J. C.* Die Quellen bei Ribar im Sohler Com. Ung. Misc., 1805.
- Maniak.* Die mährischen Walachen. Wollny's Taschenbuch, I. 1826.
- Marikowszky, G.* Physische u. analytische Beschreibung aller Mineralquellen des Gömörer und Klein-Honther Komitats. Leutschau, 1814.
- Markt und Platz-Ordnung* für die Königl. Freystadt Pressburg vom Jahre 1802. Pressburg, 1802.
- Mednyánszky, Al.* Frhrr. v. Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn Pest, 1826. II. kiad. 1844.
- Melzer, J.* Der ung. Zipser-Sachse in seiner wahren Gestalt. Leipzig, 1806.
Der ung. Zipser-Sachse. Kaschau, 1821.
Das Zipser Comitatz. Csaplovics: Archiv, II. é. n.

- Mundt*, Theodor. Völkerschau auf Reisen. Auf einer Karpathenreise im Herbste 1839. Stuttg. 1840.
- Nach Ungarn!* Leipzig, 1850.
- Nachrichten über das Kalkbad zu Ober-Rauschenbach.* Pannonia, 1819.
- Neueste Länder- und Völkerkunde.* Prag, 1807—39.
- Neueste stat. geogr. Beschr.* des kgr. Ungarn. Leipzig, 1832. II. kiad. 1834.
- Neustadt*, A. Pressburg-Tirnauer Eisenbahn. Pressburg, 1840.
- Normann*, Hans. Ungarn, das Reich, Land und Volk. Leipzig, 1833.
- Nyári*, R. graf. Zay-Ugrócz im Trenchiner Comitát. Pannonia, 1845.
- Orosz*, J. Terra incognita. Notizen über Ungarn. Leipzig, 1835.
- Osann*, E. Physik. med. Darstellung der bekannten Heilquellen der vorzügl. Länder Europa's. 2 Theile. Berlin, 1829—32.
- Paget*, John. Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig 1842. és 1845.
- Pardoe* (Miss). Ungarn und seine Bewohner. Leipzig, 1842.
- Pistian-Teplitz.* Bredetzky S. Beiträge zur Topogr. d. Kgr. Ung. Wien, 1804.
- Pressburg.* Oesterr. Panorama, 1838.
- Prochaska.* Einige Nachrichten und Bemerkungen über die warmen Bäder in Piestan im Jahre 1809. Wien, 1818.
- Puszlay*, Alexander. Die Ungarn in ihrem Staats und Nationalwesen von 889 bis 1842. Leipzig, 1843.
- Ungarns Industrie. Leipzig, 1845.
- Quitmann*, E. A. Reisebriefe aus Ungarn. Stuttgart, 1848.
- Richter*, Wilhelm. Kreuz- und Querzüge in Nieder- und Oberungarn. Pannonia, 1842.
- Wanderungen in Ungarn und unter seinen Bewohnern. Berlin, 1844.
- Rohrer*, J. Versuch über die jüd. Bewohner der öst. Mon. Wien, 1804.
- Versuch über die slavischen Bewohner Österreichs. Wien, 1804.
- Rumi*, K. G. Geogr.-stat. Wörterbuch d. östr. Kaiserthums. Wien, 1809.
- Rundschreiben* der XVI. priv. Kron- und Zipser-Städte, etc. Leutschau, 1842.
- Saarosy*, Jos. Das Mineralwasser von Czigelka. Eperies, 1846.
- Schaffarik*, P. J. Geschichte der slaw. Sprache und Literatur. Ofen, 1826.
- Schedius*, Ludwig v. Zeitschrift von und für Ungarn. Pesth, 1802—04.
- Das Unrichtige der Benennung: Ober- und Nieder-Ungarn. Ztschrft v. u. f. Ungarn. 1804.
- Scherer*, F. E. Die heissen Quellen und Bäder zu Pöstyén (Piestján). Leipzig, 1837.
- Schoepf-Merei*, Aug. Die Heilquellen von Szliács in Ungarn. Pest, 1841.
- Sennwitz.* Beschreibung des Karp. Gebirges v. Eperjes bis Tokai. Annalen d. Lit. u. Kunst d. öst. Staaten. 1805.
- Geogr.-stat. Uebersicht d. Kgr. Ungarn. Eperies, 1816.
- Simon*, J. Fr. Die Heilquellen Europas. Berlin, 1839.
- Sohr*, C. Nord-Ungarn, etc. Glogau, 1849.
- Sréter*, D. Aufforderung an die Bewohner Zipsens. Leutschau, 1804.

- Slernberg*, Joachim Graf. Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusohl, Schmölnitz, dem Karpathengebirg, etc. Wien, 1808.
- Stotz*, Joh. Leop. Das Königreich Ungarn. Oedenburg u. Pressburg, 1824.
- Stricker*, W. Ungarn und Siebenbürgen. Frankfurt, 1847.
- Sydow*, A. Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskiden, über Krakau u. Wieliczka nach den Central-Karpathen. Berlin, 1830.
- Szepesházy* Carl v. und *Thiele*, J. C. Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungarn, etc. Kaschau, 1825 és 1835.
- Neuester Wegweiser durch das Königreich Ungarn, etc. Kaschau, 1827.
- Teleki de Szék*, D. Reisen durch Ungern. Pesth, 1805.
- Testorazy*, Al. Kurze Abhandlung über das Zsélyer Stahlwasser. Pressburg, 1838.
- Thiele*, J. C. v. Das Königreich Ungarn. Kaschau, 1833.
- Tonházy*, Joh. Abhandlung über das berühmte Pistyner-Bad. Pressburg, 1821.
- Ungarische Miscellen*. Aus dem Archiv für Geographie etc. Wien, 1817—18.
- Unger*, J. C. Schicksale der Zipser Deutschen, etc. Wien, 1820.
- An die k. 16 zipser Kron-Städte. Leutschau, 1821.
- Volger*, F. H. E. Kurzgefasste historische, stat. und geographische Beschreibung von Ungarn. Landsberg, 1849.
- Wagner*, D. Die Heilquellen von Sliatsch. Pesth, 1834.
- Waldstein*, A. Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, 1805.
- Wallich*, M. W. Über die Bäder in Klein-Pöstyén, oder Pöstyén, auch Pistján. Wien, 1821.
- Weissenbach*. Andenken an Trenchin, etc. Brünn, 1817.
- Weisz*, Carl Friedr. Über die Slowaken in Oberungarn. Pannonia, 1821.
- Hollics. Eine topographische Skizze. Pannonia, 1821.
- Wimmer*, G. A. Das Aba-Újvárer Komitat. Das pitt. Österr. Wien, 1841.
- Zedlitz*, L. Balneographisches stat.-hist. Hand- und Wörterbuch. Leipzig, 1834.
- Zejszner*, L. Reise auf die Babiagóra. Leonh. et Br. Jhrb. f. Min. 1842.
- Zima*, J. Vergangenheit, Gegenwart u. Zkft. der Freystädte Pressburg, 1843.
- Zipser*, Chr. A. Der Badegast zu Sliatsch in Nieder-Ungarn. Neusohl, 1807.
- Versuch eines topogr.-min. Handbuches von Ungarn. Oedenb. 1817.
- Der Badegast in Szliács in Nieder-Ungarn. Neusohl u. Schemnitz, 1827.
- Reise Sr. Majestät des Königs Fr. Aug. von Sachsen durch Ungarn. 1840. Kézirat. Kir. szász. kvrtár.

1851—1900.

- Alber Herman*. Der Kurort Pystjan in Ungarn. Pressburg, 1875.
- Ausführliche Beschreibung* sämmtl. Min.-Bäder des Kgr. Ung. Kaschau, 1854.
- Bad Pöstyén*. Bpest.
- Bauer*, A. Untersuchung der Mineralquelle des Schwefelbades St.-Georgen. Wien, 1859.
- Bergner*, Rud. Eine Fahrt durch's Land der Rastelbinder. 1883.

- Bidermann*, H. J. Die ungarischen Ruthenen. Innsbruck, 1862., 1867.
- Brandes*, H. K. Ausflug nach d. Tatra, etc. Leipzig. 1865.
- Broch*, Olaf. Studien von der slov.-kleinruss. Sprachgrenze. Kristiania, 1897.
Weitere Studien von der slov.-kleinr. Sprachgr. Kristiania, 1899.
- Chemische Analyse* der drei Mineralquellen in Korytnicza. Neusohl, 1854.
- Czoernig*. Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. 1857.
- Die öst.-ung. Monarchie* in Wort und Bild. I—VI. Wien, 1888—1902.
- Diell*, J. Kurort Korytnica. Krakau, 1857.
- Fodor*, C. Schlammbad Pistyán (Pöstyén) in Ungarn. Wien, 1898.
- Führer* durch die Bade-Brunnen von Mitteleuropa. Wien, 1899.
- Habermann*, B. Der Kurort Szliács. Ödenburg, 1856.
- Hammerschmid*, J. Monographie des Soolbades Polhora. Pest, 1872.
- Hasenfeld*, M. Szliács. Wien, 1860.
Der Curort Szliács. Wien, 1867.
- Hassenberger*, E. L. Die Curorte und Heilquellen Oester.-Ung. Innsbruck. é. n.
- Hauer*, C. Ueber d. Mineralquellen von Bartfeld. Wien, 1859.
- Härdtl*, A. Die Heilquellen u. Kurorte des öst. Kaiserstaates. Wien, 1862.
- Heksch*, A. F. Illustrierter Führer durch d. Karpathen und oberung. Badeorte. Wien, 1881.
Illustr. Führer durch Pressburg und seine Umgebungen, das Waagthal und die kleinen Karpathen. Wien, 1885.
- Hertzberg*, H. Die hist. Bedeutung des Donaulaufes. Halle a. S. 1897.
- Hildebrandt*, F. W. Karpathenbilder. Glogau, 1863.
- Hirschfeld*, J. és *Pichler*, V. Die Bäder, Quellen und Kurorte Europa's. Stuttgart, 1875.
- Ipolyi*, A. Geschichte der Stadt Neusohl. Wien, 1875.
- Janota*, Eug. Hist.-topogr. Skizze des Bades Bartfeld. Wien, 1861.
- Kachelmann*, J. Geschichten d. ung. Bergstädte. Schemnitz, 1853.
Das Alter und die Schicksale des ung. zunächst Schemnitzer Bergbaues, etc. Pressburg, 1870.
- Keleti*, K. Uebersicht der Bewohner, etc. sämtl. Länder d. ung. Krone, 1870. Pest, 1871.
Skizze der Landeskunde Ungarns. Bpest, 1873.
Ungarn im Weltverkehr. Bpest, 1885.
Die Ernährungs-Statistik der Bevölkerung Ungarns. Bpest, 1887.
- Kohut*, A. Aus dem Reiche der Karpathen. Stuttgart, 1887.
- Kořistka*. Die Markgrafschaft Mähren. Wien, Olmütz, 1861.
- Krones*, F. X. Zur ält. Geschichte d. oberung. Freistadt Kaschau. Wien, 1864.
- Láng*, L. Statistik d. Bew. Ungarns. Budapest, 1885.
- Lengyel*, B. Chemische Analyse des Szuliner Mineralwassers. Klein-Lipik, 1874.
- Lengyel*, D. Die Heilquellen u. Bäder Ungarns. Pest, 1854.
- Mandel*, F. Ungarns Bäder und Heilquellen. Pest, 1862.
- Matzura*, J. Illustr. Führer durch die Beskiden. Teschen.

- Mihalik*, J. Aus meiner Reisemappe. 1893.
- Miklosich*. Wanderung der Rumänen in den dalmatinischen Alpen und den Karpathen. Wien, 1880.
- Mikulik*, J. Dobschau. Kaschau, 1878.
- Milkowicz*. Über die Volksnamen Welsch, Walach, Waloch und Lach. Beilage zur Allgemeinen Zeitung. Wien, 1897.
- Molnár*, J. Naturhist. Beschreibung von Szinye-Lipócz. Pesth, 1869.
- Nagel*, Ed. Der Curort Trenchin-Teplitz. Wien, 1874.
- Pastrnek*, Fr. Beiträge zur Lautlehre der slov. Sprache. Wien, 1888.
- Paul*. Das mährisch-ungarische Grenzgebirge. Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien, 1890.
- Ragszky*, Fr. Ivánda. Wien, 1855.
- Rowland*, W. Stat. topogr. Beschreibung der Compossessorats-Herrschaft Árva. Árvaváralja, 1879.
- Sasinek*, Fr. V. Die Slovaken. Prag, 1875.
- Schneider*, F. C. Untersuchung der Thermen von Trentschin-Teplitz. Wien, 1874.
- Schwicker*, J. H. Ungarische Hochlands-Bilder. Wien, 1886.
- Siegmeth*, K. Von Wien, Oderberg und Budapest in die Hohe Tátra. Wanderbilder.
Kurzgefasster Führer für Kaschau. Kaschau, 1886.
Die Ung. Ost-Karpathen.
Von Oderberg nach Budapest.
- Sonklar*, K. Reiseskizzen aus den Alpen u. Karpathen. Wien, 1857.
- Statistik* . . . der Mineralwässer, Bäder, etc. von Ungarn. Wien, 1859.
- Szontagh*, N. Monogr. Skizze des Cur- u. Bade-Ortes Korytnica. Bp. 1873.
- Tomascsek*. Zur walachischen Frage. Ztschrft für öst. Gymnasien, 1876.
- Václavek*, M. Land und Volk der Mährischen Walachei. Ztschrft f. öst. Volkskunde. 1896.
- Ventum*, S. Die Trenchin-Teplitzer Schwefelthermen. Wien, 1857.
- Vlach*, J. Die Čecho-Slaven. Wien und Teschen, 1883.
- Wachtel*, D. Ungarns Kurorte u. Mineralquellen. Ödenburg, 1859.
- Wagner*, A. Die Heilquellen von Pystjan. Wien, 1859.
- Weber*, S. Monographie der evaňg. Gemeinde A. C. Béla. Késmárk, 1885.
Geschichte der Stadt Béla. Igló, 1897.
- Weinberger*, S. Der Curort Pistyán. Wien, 1875.
- Weisz*, E. Schwefelschlambad Pöstyén. Bpest, 1899.
- Woldrich*, N. J. Beiträge zum Studium des Beckens von Eperjes. Wien, 1861.

1901—1918.

- Boháč*, A. Entwicklung der Sprachgrenzen und Sprachinseln in Mähren.
Programm der Realschule in Ung. Brod. 1907.
- Die Mährische Slovakei*. Ung. Hradisch.
- Grund*, A. Landeskunde von Öst.-Ung. 1905.

- Hassinger*, H. Die mährische Pforte und ihre benachbarten Landschaften. Wien, 1914.
- Heiderich*. Die Donau als Verkehrsstrasse. Wien u. Leipzig, 1916.
- Holma-Oertel*, Maria. Die Slowakei und die Slowaken. Osteuropäische Zukunft. München, 1916.
- Jurkovič*, Dušan. Slowakische Volksarbeiten. Wien. (Sorozatás kiadványok.)
- Kaindl*, R. Fr. Geschichte der Deutschen in Ungarn. Gotha, 1912.
Die Grenze zwischen west- und Osteurop. Kultur. Pet. Mitth. 1917.
- Kaulich*. Landeskunde von Mähren. Wien, 1903.
- Kretz*, Fr. Mährisch-Slovakische Hauben. Wien, 1902.
- Krypiakovyč*, J. Beiträge zum Studium der amtl. Volksstatistik in Ungarn. Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1905.
- Kvassay*, Eug. Die ungarische Donau. Bpest, 1916.
- Lehmann*. Die Pässe der Waldkarpathen. Pet. Mitth. 1915.
- Nötzel*, K. und *Barwinskyj*, Alex. Die slawische Volkseele. Jena, 1916.
- Sawicki*, Lud. Ritter v. Almenwirtschaft und Hirtenleben in der Mährischen Walachei. Ztschrft f. Öst. Volkskunde. XXI. Wien, 1915—16.
- Schwab*. Beiträge zur mährischen Siedlungsgeschichte. Ztschrft des deutschen Vereines f. Gesch. Mährens u. Schlesiens. 1911.
- Sribnyj*, Th. Der slovakische Emissär in der Ukraine (1708—1709). Chronik, etc. 1905.
- Suchý*, Kamill. Der Dialekt der Marche Ebene in Ungarn. Prag, 1916.
- Ungarns Land und Volk*. Budapest, 1918.

1919—1924.

- Bonkáló*, Alex. Die ungarländischen Ruthenen. Ung. Jahrbücher. Berlin, 1921.
- Diels*, P. Die Slawen. Breslau, 1920.
- Fodor*, Franz. Osteuropäischer Jahrbuch, 1922. Bpest, 1922.
- Heiderich*, Fr. Wirtschaftsgeogr. Karten und Abhandlungen zur Wirtschaftskunde d. Länder d. ehemaligen Öst.-Ung. Monarchie. Wien, 1919.
- Oberhammer*, E. Wirtschaftskarte d. Tschecho-slow. Rep. Pet. Mitth. 1920.
- Weil*, Friedrich. Tschechoslovakei. Gotha Stuttgart, 1924.

II. Holland.

- Brown*, E. Utazása Magyarországon 1669—70-ben. (A könyv címét nem tudtam megszerezni.)

12. Francia.

- Ailoff*. Carte de l'extension du peuple ukrainien. Paris, 1906.
- Auerbach*, B. Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie. Paris, 1898.
- Beer*, L. Les bains sulfureux de Trenchin. Günz, 1836.

- Bongars*, J. utazása Bécsből Konstantinápolyba. 1585. (*Hagen*, H. Vier Abhandlungen, *Szamota*: Régi utazások. Bp. 1891.)
- Brown*, E. Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, etc. Paris, 1674.
- Csáky*, Etienne le comte de. La question ruthène. Bpest, 1920.
- Demian*, J. A. Tableau geogr. et pol. des royaumes de Hongrie. Paris, 1809.
- Denis*, Ernest. Les Slovaques. Paris, 1917.
- Description du royaume de la Hongrie*. Cologne, 1686.
- Gerando*, A. de. Formation des nationalités de la Hongrie. Paris, 1886.
- Gerevich*, Z. La Slovaquie; Terre de l' Avenir. Bpest. 1920.
- Győrffy*, Étienne. La carte ethnographique de la Hongrie. Bpest, 1922.
- Hasenfeld*, M. Eaux ferrugineuses thermales de Szliács. Paris, 1862.
- Hirschfeld*, J. Les Eaux minerales les plus fréquentées de l' Hongrie. Vienne, 1875.
- Histoire et description du royaume de Hongrie*. Paris, 1699.
- Karácsonyi*, J. Les droits historiques de la nation hongroise à l'intégrité territoriale de son paep. Bpest, 1920.
- Kogutonicz-Bálky-Pécsi*. La Hongrie. Cartes et notions geogr. Bp. 1918.
- Kovács*, A. Les peuples de la Hongrie. Bpest, 1920.
Au lieu d'un, trois etats de nationalité. Bpest, 1920.
- La question ruthène*. Bpest, 1920.
- La question slovaque*. Bpest, 1920.
- Leger*, Louis. Les Anciennes Civilisations Slaves. Paris, 1921.
- Les villes et villages de la Hongrie* avec plus de 5000 habitants. Bp. 1919.
- Lóczy*, L. La Hongrie géographique, économique et sociale. Bpest, 1919.
- Manuel statistique* de la république Tchécoslovaque. Prague, 1920.
- Marsigli*, A. F. La Hongrie et le Danube. Haye, 1741.
- Niederle*, L. La race Slave. Paris, 1911.
- Podhradzsky*, G. Les Slovaques sont-ils de race Tchéque? Revue de Hongrie, 1918.
- Proche et extrême Orient*. Revue. Athènes, 1923. dec.
- Reclus*, E. Nouvelle Géographie Universelle, III. Paris, 1878.
- Recueil de Voyages et de Mémoires*, publié par la société de Géographie. T. V—VI. *Géographie d'Édrisi*. Paris, 1840.
- Schwartner*, M. Statistique du royaume de Hongrie. Francf. sur le M. 1815.
- Siegmeth*, K. De Vienne, Oderberg et de Budapest dans le Haut Tatra. D'Oderberg à Buda-Pest. Les Carpathes orientales.
- Tisseyre*, Charles. La Hongrie mutilée. Paris, 1923.
- Vesely*, Jar. Industrie et commerce. (Encyklopédie Tchécoslovaque, I.) Praha, 1924.

13. Angol.

- Across the Carpathians*. Cambridge-London, 1862.
- Born*, B. J. Travels through the Bannat of Temeswar, etc. London, 1777.

- Brigham*, A. P. Commercial Geography. Boston and London, 1912.
- Brown*, E. Account of several travels in Hungaria, Servia, etc. London, 1673.
- Broz*. First Year of Czecho-Slovak Republic. (Scott G. M. 1920. 211.)
- Chisholm*. Commercial Geography. London, 1911.
- Crosse*, A. F. Round about the Carpathians. Edinburgh and London. 1878.
- Čapek*, Thomas. The Slovaks of Hungary. New-York, 1906.
- Farlane*, John Max. The Map of Europe as affected by the War. The Journal of the Manchester Geogr. Soc. 1921.
- Fodor*, F. The geogr. impossibility of the Czech State. Bpest, 1919.
- Holdich*. Boundaries of the future Czecho-Slovak state. (Scott G. M. 1918. 431.)
- The limits of the Czecho-Slovak republic. (Scott G. M. 1919. 107.)
- Kadlec*, K. Magyars and the Czecho-Slovak Republic. Praha, 1919.
- Karácsonyi*, John. The Historical Right of the Hungarian Nation. Bpest, 1920.
- Kovács*, A. The establishment of three states of nationalities in the place of one. Bpest, 1920.
- Lóczy*, L. A geogr. economic and social survey of Hungary. Bpest, 1919.
- Matoušek*, O. The geological laws of the population with special regard to the Czechoslovak Republic. Praha, 1922.
- Paget*, John. Hungary and Transylvania. London, 1839. és 1855.
- Pardoe* (Miss). The City of the Magyar, etc. London, 1840.
- Seton-Watson*, R. W. Racialproblems in Hungary. London, 1908.
- Siegmetz*, K. From Oderberg to Budapest. Illustrated Europe. The Hungarian eastern Carpathians. From Vienna. Oderberg and Budapest to the High Tatra. Zürich.
- Steier*, Louis. There is no Czech culture in upper Hungary. Bpest, 1920.
- Teleki*, Paul count. Ethnographical map of Hungary. Haag, 1920.
- The Townships and Villages of Hungary* with more then 5000 Inhabitants. Bpest, 1919.
- Tolnay*. Hungarian railways and territorial integrity. Bpest, 1920.
- Townson*, R. Travels in Hungary. London, 1797.
- Treitz*, Peter and *Papp*, Charles. Geographical unity of Hungary. Bpest, 1920.
- World Atlas of Commercial Geology*. Washington, 1921.

14. Olasz.

- Alcune Notizie sull' Ungheria*. Modena, 1832.
- A pápai követ jelentése Magyarországról, 1480.* (Engel. Geschichte d. ung. Reichs. II. Szamota: Régi utazások. Bp. 1891.)
- Berlinghieri*, Fr. Geographia di Fr. Berlinghieri Fiorentino. Firenze, 1478.
- Bizozeri*, D. Simpliciano. Notizia Particolare dello stato passato, e presente de Regni d' Ungheria, etc. In Bologna, 1686.
- Bon Alajos jelentése Velencében, 1519.* (Lásd Wenzel Gusztáv alatt.)
- Confini antichi e moderni del regno d' Ungheria*. Firenze, 1789.

- Coronelli*. Regno di Ungheria. H. és é. n. (M. N. Múz.)
Descrizione dell' Ungheria nei secoli XV. e XVI. Venezia, 1881. (Dainero Tamás jelentése 1501-ből.)
- Doglioni* Gio. Nic. L' Ungheria spiegata, ove si leggono tutte le cose successe in quel regno sino all' anno 1595. In Venetia, 1595.
- Fratla*, M. Rel. dell' aque min. del Regno d' Ungheria. Venetia, 1787.
- Garuffi*, Malat. Gius. Topografia alfabetico-istorico di tutti i comitati dell' Ungheria. Bologna, 1684.
- Gálócsy*, Á. La questione delle nazionalità in Ungheria. Bpest, 1920.
- Guidoto* Vince, velenței követ jelentése, 1525. (Guidoto, V. Gesandtschaft am Hofe d. K. Ludwig. Wien, 1848. Szamota: I. m.)
- La Cecoslovacchia*. (Folyóirat.) Praha, 1924.
- Mepriz*, Bidonzo. Compendiose notizie dello stato passato e presente dell' regno di Ungheria. Milano, 1685.
- Pröhle*. La verità sull' Ungheria e sulla politica Magiara. Bpest, 1920.
- Scala*. L' Ungheria compendiata, etc. Modena 1685. Venetia, 1687.
- Stato presente della Ungheria*. H. és é. n. (M. N. Múz.)

15. Spanyol.

Bizozeri Simplicians. Ungria restaurata, etc. Barcelona, 1688.

16. Román.

Burada, Teodor T. O calatorie la romînii din Moravia. Jași, 1894.

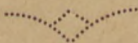
Martianu. Valachii din Moravia. Uricariul. Jași, 1876.

17. Török.

Evlia Cselebi útleírása, (Sziáhatnáme) V—VI. köt. 1660—1668. Kézirat, Konstantinápolyban. (Magyarul: *Karácson* I. E. Cs. török világotató magyarországi utazásai. Bp. 1904. és 1908.)

18. Arabs.

Edrisi kosmographiája. XII. század második fele.

A „STUDIUM“ KIADVÁNYAI.

	Alapár K
Baros Gyula: <i>Madách nyomai szépirodalmunkban</i>	1.—
Dr. Bartók György: <i>Petőfi lelke.</i> (Kisérlet az aestheticum megértésére)	1.—
Dr. Grossechmid Lajos: <i>Fejezetek az algebrából</i>	8.—
Dr. Hankó Béla: <i>A halbetegségek és az ellenük való védekezés.</i> (Gyakorlati útmutató a betegségek felismerésére és leküzdésére. 22 ábrával)	1.80
R. Hoffmann Mária: <i>Riedl Frigyesről</i>	1.80
Dr. Imre Lajos: <i>A falu művelődése.</i> (Vezérfonal a nép nevelői számára)	2.—
Dr. Jávorka Sándor: <i>Magyar Flóra.</i> (Sajtó alatt)	
Dr. Kolosváry Bálint: <i>Magánjog.</i> (Vezérfonal egyetemi előadásokhoz)	7.—
Dr. Kolosváry Bálint: <i>Vadászati jog.</i> (Tanulmány a jogtörténet, magánjogi dogmatika és a tételes magánjog köréből)	11.—
Kolosváry Gábor: <i>Az állatok lelki fejlődésének sajátosságairól</i>	1.—
Podhradszky György: <i>A tótoklakta Felföld kulturgeografiája</i>	
Dr. Ravasz László: <i>Orgonazúgás.</i> (Beszédek, előadások)	12.—
Dr. Ravasz László: <i>Két beszéd.</i> (Tisza István és a magyar tragédia. Műalkotás és műélvezet)	2.50
Dr. Ravasz László: <i>Látások könyve.</i> II. kiadás	13.—
Reményik Sándor: <i>A műhelyből.</i> (Versek)	3.50
Dr. Réthei Prikkel Marian: <i>A magyarság táncái.</i> (Néprajzi és művelődéstörténeti monographia képekkel és kottákkal)	12.—
Réz Mihály hátrahagyott munkája: <i>A történelmi realizmus rendszere</i>	6.—
Dr. Schmidt Henrik: <i>Tisza István boldog évei.</i> (Emlékek és feljegyzések	2.20
Ugyanaz. (Amateurök részére, képekkel)	3.50
Dr. Tangl Károly: <i>Kísérleti fizika.</i> (Sajtó alatt)	
Gr. Teleki Pál—Vargha György: <i>A modern földrajz és oktatása</i>	3.50

(E könyvek kaphatók minden könyvkereskedésben.)

„STUDIUM“ KÖNYVESBOLT

BUDAPEST, IV., MUZEUM-KÖRÚT 21. SZÁM.

Postatakarékpénztári csekkszám: 4041.

Telefon: „József” 153—28.

Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.-T. — Felelős vezető: Székely A. Antal.